
İktisat Tarihi Perspektifinden Osmanlı'da Tımar Sisteminden Sanayileşmeye Dönüşüm Süreci

Dr.Öğr.Üyesi Çiğdem KAVAK

yaz
yayınları

İktisat Tarihi Perspektifinden Osmanlı'da Tımar Sisteminden Sanayileşmeye Dönüşüm Süreci

Dr.Öğr.Üyesi Çiğdem KAVAK

yaz
yayınları

2025

**İktisat Tarihi Perspektifinden Osmanlı'da
Tımar Sisteminden Sanayileşmeye
Dönüşüm Süreci**

Yazar: Dr.Öğr.Üyesi Çiğdem KAVAK

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-5838-29-2

Haziran 2025 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3

İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

info@yazyayinlari.com

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlü siyasal yapısı, sadece askeri ya da idari organizasyonlarla değil; aynı zamanda ekonomik düzenlemeler ve üretim ilişkileri üzerinden şekillenmiş bir tarihsel bütünlük sunar. Bu bütünlüğün temelinde yer alan tımar sistemi, klasik dönemin kamu hizmeti temelli ekonomik örgütlenmesini temsil eder. Tımar, sadece bir toprak tahsis modeli değil; vergi toplama, üretimin sürdürülmesi, kamu düzeninin sağlanması ve askeri yükümlülüklerin karşılanması gibi çok yönlü işlevlerle Osmanlı toplumunun tarım temelli yapısını kurumsallaştıran özgün bir sistemdir.

Ancak bu sistem, 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan siyasal ve iktisadi kırılmalarla çözülmeye başlamış; taşrada üretim gücünü temsil eden reayanın sistemden kopması, sipahilerin görevlerini ihmal etmesi ve devletin artan mali ihtiyaçları, tımar düzeninin sürdürülebilirliğini zayıflatmıştır. Celali isyanları, teknolojik dönüşümler ve merkezi mali taleplerin artışı, tımar sisteminin yerini farklı gelir toplama biçimlerine bırakmasına neden olmuş; böylece kamu hizmeti temelli yapıdan nakit esaslı, merkezileştirilmiş bir mali organizasyona geçişin ilk adımları atılmıştır.

Bu çalışma, Osmanlı klasik döneminden başlayarak, tarım toplumunun ekonomik ve kurumsal temelini oluşturan tımar sisteminin işleyişini, çözülüşünü ve yerini alan yeni mali yapıları ele almaktadır. Ardından, 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla hız kazanan yapısal dönüşümün sanayi toplumuna geçiş üzerindeki etkileri incelenmektedir. Sanayi devriminin Osmanlı iktisat yapısına yansımaları, yalnızca bir teknoloji transferi değil; aynı zamanda kamu maliyesi, üretim ilişkileri ve mülkiyet anlayışı açısından da köklü bir paradigma değişimini beraberinde getirmiştir.

Bu kitap, söz konusu dönüşümü yalnızca olaylar dizisi olarak değil, **iktisat tarihi** bağlamında yapısal bir geçiş olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Klasik dönemden modern kamu maliyesine, tımar sisteminden tapu sicillerine, sipahiden mültezime, miri topraktan özel mülkiyete uzanan bu tarihsel dönüşüm; Osmanlı'dan günümüze uzanan ekonomik yapının anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir.

Bu çerçevede kitabın birinci bölümünde, Osmanlı ekonomik yapısının temel direklerinden biri olan tımar sistemi, **“Osmanlı Tarım Toplumu ve Tımar Sistemi: Kuruluş, İşleyiş ve Dönüşüm”** başlığı altında ele alınacak; sistemin tarihsel gelişimi, işleyiş mekanizmaları ve çözülme süreci ayrıntılı olarak incelenecektir. İkinci bölümde ise, sanayi devriminin Avrupa'daki gelişimi ve Osmanlı üzerindeki etkileri **“Sanayi Devrimi ve Osmanlı: Teknolojik, Ekonomik ve Toplumsal Dönüşüm”** başlığı altında analiz edilecek; böylece klasik tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte Osmanlı'nın yaşadığı iktisadi dönüşüm, iktisat tarihi perspektifiyle değerlendirilmiş olacaktır.

İÇİNDEKİLER

Bölüm I – Osmanlı Tarım Toplumu ve Tımar Sistemi: Kuruluş, İşleyiş ve Dönüşüm

1.1. Giriş	1
1.2. Tımar Sisteminin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri	3
1.3. Tımar Türleri ve Gelir Sınıflandırması	7
1.4. Tımarların Tevcihi ve Denetimi.....	10
1.5. Sipahi–Reaya İlişkisi ve Sosyoekonomik Düzen.....	12
1.6. Tımar Sisteminin Hukuki ve Bürokratik Altyapısı .	16
1.7. Tımar Sisteminin Çözülüşü ve Yerine Gelen Mali Uygulamalar	20
1.8. Tımar Sisteminin Modern Devlet Yapılarına ve Sanayi Toplumuna Geçişteki Rolü	24
1.9. Tımar Sisteminin Sosyal Yapıya Etkisi.....	27
1.10. Sonuç	30
Kaynakça.....	34

Bölüm II – Sanayi Devrimi ve Osmanlı: Teknolojik, Ekonomik ve Toplumsal Dönüşüm

2.1. Giriş	36
2.2. Sanayi Devrimi'nin Bilimsel ve Felsefi Temelleri.....	38
2.3. Sanayi Devrimi'nin Sosyoekonomik Temelleri.....	39
2.4. İngiliz Sanayi Devrimi: Temel Dinamikler ve Dönüşüm Süreci (1765–1850).....	42
2.5. İkinci Sanayi Devrimi	45
2.6. Sanayi Devriminin Toplumsal ve Ekonomik Etkileri.....	47
2.6.1. Toplumsal Sınıf Yapısındaki Değişimler.....	48
2.6.2. Şehirleşme ve Demografik Değişimler.....	49
2.6.3. Sosyal ve Ekonomik Görünüm.....	49
2.7. Osmanlı'da Sanayi Devriminin Ekonomik ve Sosyal Yansımaları.....	51
2.8. Sonuç	52
Kaynakça.....	55

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

BÖLÜM I – OSMANLI TARIM TOPLUMU VE TİMAR SİSTEMİ: KURULUŞ, İŞLEYİŞ VE DÖNÜŞÜM

1.1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem taşra düzeni, mülkiyetin bireylere değil, doğrudan devlete ait olduğu bir sistemin kurumsallaşmış hâlidir. Bu yapının temelini oluşturan tımar sistemi, hem toprak tasarrufunun hem de kamu hizmetlerinin organize edilmesini sağlayan özgün bir modeldir. Sistem, yalnızca arazi paylaşımı veya vergi toplama mekanizması olarak değil, aynı zamanda askeri teşkilatın ve yerel yönetimin temel dinamiklerini şekillendiren çok yönlü bir kurumsal yapı olarak işlev görmüştür (Barkan, 1957, s. 36). Bu yönüyle tımar sistemi, Osmanlı'nın taşra üzerindeki otoritesini pekiştirdiği bir devlet-toplum ilişkisinin merkezine yerleşmiştir.

Osmanlı'da topraklar "miri arazi" statüsünde olup, mülkiyet hakları devlete aitti. Reaya olarak tanımlanan köylü sınıfına yalnızca toprağı işleme ve geçimini sağlama hakkı tanınmış, bu hak ise belirli yükümlülüklerle sınırlandırılmıştı. Sipahiler ise bu toprağın tasarruf hakkını alarak hem vergi tahsilatı hem de kamu düzeninin sağlanması gibi görevlerle yükümlü kılınmışlardı. Böylece devlet, doğrudan müdahil olmadan, taşradaki üretim ve denetim işlerini sipahiler aracılığıyla yürütme olanağı bulmuştur. Bu durum, merkezi otoritenin taşra üzerindeki kontrolünü güçlendirmiş ve yerel düzeyde bir bürokratik aparat oluşturmaya gerek bırakmadan yönetsel verimlilik sağlamıştır (Ortaylı, 1994, s. 44; İnalçık, 1994, s. 117).

Tımar sistemi, üretim ilişkileri kadar toplumsal yapıyı da belirleyen bir düzeneğin ifadesidir. Nüfusun büyük

çoğunluğunun kırsal alanda yaşadığı Osmanlı toplumunda, reaya ile sipahi arasındaki ilişki, hem ekonomik hem de sosyal bir hiyerarşiyi tanımlamaktaydı. Sipahi, sadece askeri bir unsur değil; aynı zamanda yerel adaletin temini, kamu düzeninin gözetimi ve vergilerin tahsilinden sorumlu bir taşra yöneticisiydi. Bu yönüyle Osmanlı sipahisi, Batı Avrupa'daki senyörlerden farklı olarak devlete karşı sorumlu ve kamu hizmeti yürüten bir görevli konumundaydı (Barkan, 1970, s. 27; Darling, 1996, s. 72).

Ancak bu yapının sürdürülebilirliği bazı temel koşullara bağlıydı. Öncelikle üretim araçlarının devlet kontrolünde tutulması ve mülkiyetin bireylere devredilmemesi, sermaye birikimini ve özel teşebbüs imkanlarını sınırlamıştır. Ayrıca toplumsal hareketliliğin büyük ölçüde sınırlandırılması, feodal sistemde görülen kalıtsal aristokrasiyi engellemiş olsa da bireysel iktisadi gelişimi teşvik eden bir ortam yaratamamıştır. Böylelikle tımar sistemi, erken modern dönemde Avrupa'da yükselişe geçen kapitalist üretim biçimlerinin ön koşullarına uyum sağlayamamış; hatta bu süreci geciktiren yapısal bir bariyer olarak değerlendirilebilecek hâle gelmiştir (Pamuk, 2007, s. 87; Kafadar, 2007, s. 93).

Sanayi Devrimi sonrası kapitalistleşme eğilimleriyle karşılaştırıldığında, tımar sisteminin temel karakteristikleri Osmanlı toplumu için önemli bir engel teşkil etmiştir. Kapitalist üretim tarzı, serbest iş gücü, özel mülkiyet, ticari girişimcilik ve teknolojik yenilik gibi faktörleri ön plana çıkarırken, tımar sistemi merkezileşmesi, düzenli vergi akışını ve askeri yükümlülüğü esas almıştır. Bu çerçevede tımar, bir toplumsal dayanıklılık mekanizması olmakla birlikte, dönüşüme kapalı yapısıyla zamanla durağanlaşan ve krizlerle baş edemeyen bir sisteme evrilmiştir (İnalçık, 1994, s. 118; Faroqhi, 1999, s. 101).

Diğer yandan, tımar sistemi sadece kırsal düzeni değil, devletin askeri teşkilatını da ayakta tutan temel yapılardan biri

olarak varlık göstermiştir. Sipahiler, savaş zamanında orduya cebelü adı verilen atlı asker getirmekle yükümlüydü. Bu askeri düzenleme, devletin düzenli bir ordu teşkilatı kurmaksızın taşradaki insan gücünden yararlanmasına olanak tanımıştır. Böylece ekonomik üretim ile askeri kapasite aynı kurum içinde bütünleştirilmiştir (İslam Ansiklopedisi, “Tımar” md., 1993; Üçok, 1954, s. 28).

Tımar sistemi ayrıca, modern anlamda mülkiyet ilişkileri ve piyasa ekonomisinin gelişimine elverişli bir zemin hazırlamamıştır. Reaya toprağı tasarruf ettiği sürece bu hakkı kuşaktan kuşağa devredebilse de, toprağı terk etmesi veya işlemez hâle getirmesi durumunda bu hak ortadan kalkardı. Böyle bir yapı, uzun vadede ekonomik dinamizmi azaltmış, köylü üretiminin verimliliğini sınırlamış ve ticari ilişkilerin gelişimini yavaşlatmıştır. Zanaatkârlık ve kentleşme gibi üretim dışı ekonomik faaliyetler büyük ölçüde merkezi otoritenin yönlendirmesiyle yürütülmüş ve bu nedenle ekonomik çeşitlenme de sınırlı kalmıştır (Darling, 1996, s. 52; Barkan, 1957, s. 54).

Sonuç olarak, Osmanlı tımar sistemi yalnızca askeri ve ekonomik değil, aynı zamanda sosyo-politik ve kültürel bir model olarak da değerlendirilmelidir. Bu sistem, devletin merkezi otoritesini taşraya taşımada önemli bir araç olmuş; ancak sanayi toplumu dinamiklerine uyum sağlama noktasında ciddi yapısal engeller barındırmıştır. Tımar sistemi, Osmanlı'nın klasik dönemindeki başarılarının arkasındaki temel unsur olduğu kadar, geç modern dönemdeki dönüşüm zorluklarının da temel sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Tımar Sisteminin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem idari ve askeri organizasyonunun temel direklerinden biri olan tımar sistemi, tarihsel olarak İslâm dünyasındaki ikta uygulamalarıyla Bizans'ın

pronoia sistemi arasında bir sentez niteliği taşır. Tımar sistemi, yalnızca bir toprak tasarruf biçimi değil, aynı zamanda devletin taşra üzerindeki otoritesini kurumsallaştırdığı ve askeri gücünü sürdürdüğü bir yapılar bütünüdür. Bu yönüyle tımar sistemi, tarihsel gelişim içinde devlet-toplum ilişkilerinin biçimlenmesinde merkezi rol oynamıştır (İnalçık, 1994, s. 113).

İslâm dünyasında özellikle Abbâsiler ve Selçuklular döneminde yaygınlaşan ikta sistemi, devletin mülkiyetinde bulunan arazilerin gelirlerinin, hizmet karşılığı olarak belirli şahıslara tahsis edilmesi esasına dayanıyordu. İkta sahibi, toprağın mülkiyetine sahip olmamakla birlikte, kullanım hakkına sahipti ve bu hak genellikle askeri hizmetin ifasıyla ilişkilendirilmişti (Öz, 2005, s. 21). Büyük Selçuklu Devleti döneminde yaygınlaşan bu uygulama, Osmanlılar tarafından doğrudan benimsenmemişse de, sistemin mantıksal kurgusu Osmanlı tımar sistemine örneklik teşkil etmiştir. Ancak Osmanlı tımarı, ikta uygulamasına kıyasla daha merkezîyetçi ve denetimli bir nitelik taşımaktadır. Sipahiye geniş yetkiler tanınmak yerine, sadece vergilendirme ve asker yetiştirme gibi görevler verilmiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nin merkezi idaresini güçlendiren bir yön olarak öne çıkar (İnalçık, 1994, s. 114).

Bununla birlikte, Osmanlı tımar sisteminin şekillenmesinde etkili olan bir diğer model de Bizans pronoia sistemidir. Pronoia, imparatorluk topraklarının aristokrat unsurlara askeri görev karşılığında kullanım hakkı olarak verilmesine dayanmaktaydı. Pronoia sahipleri hem üretim gelirinden faydalanmakta hem de imparatorluk ordusuna asker temin etmekle yükümlüydü (Oikonomides, 1996, s. 56). Osmanlı'da tımar sistemi de benzer şekilde askeri görev karşılığı olarak uygulanmış; ancak sipahilerin yetkileri daha sınırlı tutulmuş ve merkezi denetim yoğun olarak sürdürülmüştür. Özellikle tahrir defterleri ve tevcih defterleri aracılığıyla

tımarların dağıtımı ve denetimi sağlanmış, böylece keyfi uygulamaların önüne geçilmiştir (Öz, 2005, s. 27).

Tımar sisteminin Osmanlı'daki kurumsallaşması, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde belirginleşmiştir. Bu dönemde, dirlik sisteminin alt kategorileri olan has, zeamet ve tımar ayrımı netleştirilmiş; gelir düzeylerine göre sınıflandırılan bu dirlikler, hiyerarşik taşra düzeninin temelini oluşturmuştur (İnalçık, 1994, s. 116). Ayrıca, bu dönemlerde tımar tevcih defterleri düzenlenmiş, tevcih işlemlerinde liyakat ve sadakat esası benimsenmiştir. Kurumsal yapı, yalnızca ekonomik ve askeri işleyişi değil, aynı zamanda taşra bürokrasisinin kontrolünü de sağlamıştır.

Kavramsal düzlemde, tımar sistemi "mülkiyet" değil, "tasarruf" ilkesine dayalı bir yapıdır. Osmanlı arazi hukukunda miri topraklar devletin mülkiyetinde kabul edilir; reaya toprağın sadece kullanım hakkına sahiptir. Reaya bu hakkı vergi yükümlülüğü karşılığında kullanır, ancak toprağı satamaz, bağışlayamaz ya da rehin veremez. Sipahinin görevi ise, bu üretim faaliyetinden doğan vergileri toplamak ve gerektiğinde devlete asker yetiştirmektir (Barkan, 1957, s. 45). Böylelikle devlet, üretimi dolaylı bir biçimde denetleyerek ekonomik işleyişi merkezi bir kontrol altında tutmayı başarmıştır. Ancak bu yapı, bireysel ekonomik inisiyatifleri ve sermaye birikimini engellediği ölçüde, modern kapitalist dönüşümün ön koşullarını zayıflatmıştır (Pamuk, 2007, s. 90).

Sosyoekonomik açıdan tımar sistemi, hem köylü (reaya) sınıfının üretim gücünü hem de sipahilerin askeri yükümlülüğünü denetleyen bir yapıdır. Sipahiler yalnızca askeri görevleri yerine getiren görevliler değil, aynı zamanda kırsal toplumun düzenini sağlayan bir tür taşra yöneticisi işlevi de görmüşlerdir. Sipahi-reaya ilişkisi, üretim faaliyetlerinin sürekliliği açısından belirleyici olmuş; ancak bu ilişki çoğu zaman reaya üzerindeki

baskının ve toplumsal durağanlığın da nedeni olmuştur. Reayanın toprağa bağıllığı, sosyal hareketliliği sınırlandırmış; dolayısıyla şehirleşme, esnek işgücü piyasası ve teknolojik girişimler gibi modernleşme dinamikleri gelişmemiştir (Darling, 1996, s. 97).

Tımar sisteminin çözülme süreci, 16. yüzyılın sonlarından itibaren kendisini göstermeye başlamış, 17. yüzyılda ise bozulma daha belirgin hâle gelmiştir. Tahrir sistemi işlemez hâle gelmiş, sipahiler görevlerini ihmal etmiş ve taşrada kayıt dışı faaliyetler yaygınlaşmıştır. Bu dönemde merkezi otoritenin taşradaki doğrudan kontrolü zayıflamış ve yerel güçler olan eşraf ve ayan sınıfları ön plana çıkmıştır. Özellikle malikâne sistemine geçiş, tımarın kamu hizmetine dayalı yapısını zayıflatarak, gelir odaklı bir rant sistemine dönüşmesine neden olmuştur (Öz, 2005, s. 55). Bu dönüşüm, sadece bir idari mekanizmanın değil, aynı zamanda bir zihniyetin değişimini de ifade eder.

Sanayi toplumuna geçiş bağlamında değerlendirildiğinde, tımar sistemine dayalı kamu mülkiyeti anlayışı, bireysel girişimlerin ve sermaye birikiminin gelişmesini engelleyerek Osmanlı ekonomisinin sanayileşme sürecinde geri kalmasına neden olmuştur. Esnek üretim ilişkileri, emek piyasaları ve teknoloji yatırımlarına olanak vermeyen bu yapı, devletçi bir ekonomik anlayışın temsilcisi olarak, modernleşmenin kurumsal ön şartlarını oluşturmamıştır (Pamuk, 2007, s. 90).

Sonuç olarak tımar sistemi, Osmanlı'nın erken dönemlerinde devlet-toplum ilişkilerini düzenlemede etkili bir model iken; modern dönemle birlikte, bu yapının sınırları, Osmanlı'nın iktisadi dönüşümünü sınırlayan yapısal bir bariyer olarak ortaya çıkmıştır. Böylece tımar sistemi yalnızca geçmişin bir idari yapısı değil, aynı zamanda Osmanlı'nın sanayileşememe sorununa dair tarihsel bir açıklama modelidir. Bu çerçevede, tımar sisteminin evrimi ve çözülüşü, yalnızca bir askeri

organizasyonun değil; aynı zamanda kamu-toplum ilişkisinin dönüşümünün tarihidir.

1.3. Tımar Türleri ve Gelir Sınıflandırması

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem taşra idaresi ve askeri teşkilatının belkemiğini oluşturan tımar sistemi, sadece bir toprak tahsis mekanizması değil; aynı zamanda kamu hizmeti karşılığında organize edilen bir ekonomik ve idari örgütlenme modeliydi. Devlet, sahip olduğu miri araziye dirlik adı altında çeşitli gelir düzeylerine göre has, zeamet ve tımar şeklinde ayırarak, farklı rütbe ve görevdeki görevlilere tevcih etmiştir. Bu sistem, hem taşrada devlet otoritesinin sürekliliğini sağlamış hem de Osmanlı ordusunun mobilize edilmesinde etkili olmuştur (İnalcık, 1994, s. 116; Uzunçarşılı, 1988, s. 429).

Dirlik sisteminin üç temel türü olan has, zeamet ve tımar, gelir düzeyine dayalı olarak sınıflandırılmıştır. Has, yıllık geliri 100.000 akçenin üzerinde olan dirlikleri ifade eder. Bu dirlikler, beylerbeyleri, sancak beyleri, vezirler gibi üst düzey yöneticilere tahsis edilirdi. Has sahipleri yalnızca ekonomik olarak değil, aynı zamanda idari ve askeri olarak da taşra düzeninin kurumsallaşmasında belirleyici konumdaydılar. Özellikle beylerbeyleri, vilayetlerde yalnızca en yüksek idari otoriteyi değil, aynı zamanda askeri komutanlığı da üstlenmişlerdi. Bu durum, has dirliklerin birer idari merkez gibi çalışmasını sağlamıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 430).

Zeamet ise 20.000 ila 100.000 akçe arasında gelire sahip olan dirliklerdir. Bu tür dirlikler genellikle kapıkulu süvarileri, sancak içi üst rütbeli görevliler, dizdarlar ve önemli kalelerin muhafızlarına verilmiştir. Zeamet sahipleri, kendi bölgelerinde daha küçük dirlik sahibi sipahileri denetleme ve kamu düzenini sağlama konusunda da sorumluluk üstlenmişlerdir. Bununla birlikte, zeamet sahibinin askeri yükümlülüğü de has sahiplerine kıyasla daha esnek ve bölgesel ihtiyaçlara dayalı olabilmekteydi.

Bu durum, taşrada hem yönetim hem güvenliğin daha detaylı şekilde örgütlenmesini sağlamış; ayrıca devletin idari farklılıkları gelir düzeyleri üzerinden dengelemesine imkân tanımıştır (İnalcık, 1994, s. 117).

Tımar, yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan küçük dirliklerdir ve en yaygın dağıtılan dirlik türüdür. Bu dirlikler, taşrada görev yapan sipahilere tahsis edilmekteydi. Tımar sahibi sipahiler, devletten maaş almadan görev yapar, geçimlerini tımar gelirlerinden sağlar ve karşılığında asker yetiştirerek devletin askeri sistemine katkı sunarlardı. Taşradaki kamu düzeni, vergi tahsilatı, üretimin sürdürülmesi ve gerektiğinde yargı işleyişinde sipahiler aktif rol oynamışlardır (Darling, 1996, s. 72). Bu görevlerin ifası, sipahiye sadece askeri değil, aynı zamanda idari ve ekonomik açıdan da önemli bir yerel otorite hâline getirmiştir.

Her bir tımarın büyüklüğü, sahibinin yükümlülüğünü doğrudan etkileyen temel unsurlardan biriydi. Osmanlı sisteminde her 3.000 akçelik gelir karşılığında bir cebelü (atlı asker) yetiştirme yükümlülüğü öngörülmekteydi. Örneğin, 15.000 akçe gelirli bir tımar sahibi beş cebelü yetiştirmekle ve savaş zamanında onları sefere götürmekle yükümlüydü. Bu zorunluluk, sistemin askeri gücünü kırsaldan sağlama stratejisini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Cebelülerin donatımı ve sevkıyat hazırlığı da tımar sahibinin sorumluluğundaydı ve bu yükümlülükler, yazılı defterlerde düzenli olarak kayıt altına alınmaktaydı (İnalcık, 1994, s. 118; Kafadar, 2007, s. 93).

Tımar sahipleri yalnızca askeri hizmet sağlayan görevliler değildi; aynı zamanda taşradaki kamu otoritesinin ilk halkasını oluşturuyorlardı. Reaya ile doğrudan ilişki kuran bu sipahiler, köylülerin üretim faaliyetlerini sürdürebilmeleri için güvenlik sağlamak, toprak uyuşmazlıklarını çözmek, vergi toplamak ve kamu düzenini korumakla yükümlüydüler. Reayanın topraklarını terk etmesi, üretimden çekilmesi veya sipahinin görev mahallinde

bulunmaması gibi durumlar, sadece üretimin aksamasına değil, aynı zamanda sipahinin dirliğinin geri alınmasına da neden olabiliyordu. İstanbul Ahkâm Defteri, Defter No/2, Hüküm No/81, s. 49 (1852) tarihli bir belgede, sipahinin uzun süredir görev mahalline gitmediği ve reayanın sahipsiz kaldığı belirtilerek, tımarın red ve işgal kaidesince geri alındığına hükmedilmiştir. Bu kayıt, tımar sisteminin yalnızca bir gelir tahsisi değil, esasen bir kamu hizmeti düzeni olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (İstanbul Ahkâm Defteri No/2, Hüküm No/81, 1852).

Osmanlı tımar sistemi, feodalite sisteminden mülkiyet anlayışı bakımından ayrılır. Batı Avrupa feodalizminde senyör, toprağın mülkiyetine sahipken; Osmanlı'da sipahi sadece tasarruf hakkına sahipti. Dirlik mülkiyeti devlete ait olup, hizmet karşılığı kullanılmak üzere tevcih edilirdi. Ayrıca, Batı'daki kalıtsal mülkiyet devri Osmanlı tımar sisteminde ancak belirli şartlarda mümkündü ve çoğu zaman dirlikler, görev bitiminde veya ihmâl hâlinde geri alınırdı (Barkan, 1970, s. 27).

Bu sınıflandırmanın Osmanlı taşra sistemine katkısı, sadece askeri güç üretimiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda taşradaki yönetsel yapının kurulmasında da belirleyici olmuştur. Has sahipleri eyalet düzenini denetlerken, zeamet sahipleri sancağın idamesinden sorumlu olmuş; tımar sahipleri ise en küçük idari birimlerde, köy ve nahiyelerde üretim faaliyetlerinin devamlılığını sağlamıştır. Bu hiyerarşik yapı, Osmanlı'nın merkez-taşra bütünlüğünü sağlayan çok katmanlı bir idare modeli sunmuş, böylece devletin mekânsal egemenliği, gelirle ilişkilendirilmiş sorumluluk üzerinden örgütlenmiştir (Barkan, 1957, s. 54).

Ayrıca, tımar sisteminin sağladığı bu gelir-yükümlülük dengesi, devletin doğrudan taşrada memur görevlendirmeden merkezi otoritesini sürdürmesini mümkün kılmıştır. Dirlik sahibi

bireylerin devletle olan ilişkisi, sadece maddi çıkarlar değil; aynı zamanda sadakat, itaat ve hizmet esaslarına da dayandığı için bu sistem, uzun süreli istikrarın temel taşlarından biri olmuştur.

1.4. Tımarların Tevcihi ve Denetimi

Osmanlı tımar sistemi, yalnızca bir toprak tahsis mekanizması olarak değil, aynı zamanda imparatorluğun taşradaki askeri, idari ve mali düzeninin temelini oluşturan bir kamu hizmeti organizasyonu olarak değerlendirilmelidir. Bu sistemde topraklar, mülkiyet devir yoluyla değil, devlete sadakat ve hizmet karşılığında geçici olarak kullanım hakkının tahsisi şeklinde tevcih edilirdi. Tımar tevcihi, devletin merkezi otoritesi ile taşra teşkilatının iş birliği ile yürütülen, hukuki ve idari esaslara bağlı çok katmanlı bir süreçti. Dirliklerin el değiştirmesi, yani tevcihi, merkezden gelen emirle padişahın fermanıyla resmîyet kazanırdı (İnalçık, 1994, s. 116; Uzunçarşılı, 1988, s. 434).

Tımar tevcihinde belirleyici olan en önemli unsurlar, askeri liyakat, devlet hizmetine sadakat ve taşrada kamu yükümlülüklerini yerine getirme ehliyetiydi. Savaşta başarı gösteren yeniçeriler, gaziler ya da kapıkulu askerleri, bu liyakatlarının bir sonucu olarak tımarla ödüllendirilirdi. Bu uygulama hem askeri motivasyonu yükseltir hem de taşrada düzenin temininde önemli bir rol oynayan sadık görevlilerden oluşan bir taşra elitinin oluşmasını sağlardı. Ancak zamanla bu ilkelerin aşınmasıyla birlikte tevcihlerde rüşvet, kayırmacılık ve saray içi nüfuz ilişkileri etkili olmaya başlamış; bu da sistemin adalet anlayışını zedelemiş ve taşrada görevini ihmal eden sipahi tipinin yaygınlaşmasına yol açmıştır (Darling, 1996, s. 83).

Devlet, bu yozlaşmayı kontrol altında tutmak için tımar sistemini kapsamlı bir denetim mekanizmasıyla desteklemiştir. Sipahilerin cebelü yetiştirme, sefere katılma, reayaya adil davranma gibi yükümlülüklerinin yerine getirilip getirilmediği

belirli aralıklarla yoklamalarla kontrol edilirdi. Bu kontrollerin temel aracı yoklama defterleri ve tahrir defterleriydi. Tahrir defterleri, dirliğin sınırlarını, reaya sayısını, yıllık gelirini ve vergi yükümlülüklerini içerirken; yoklama defterleri sipahinin askeri durumu, mevcut durumu ve yükümlülüklerini kayda geçirirdi (İnalçık, 2000, s. 113; Barkan, 1970, s. 30).

Bu denetim mekanizmasının işlediğine dair sayısız örnek Ahkâm Defterleri'nde yer almaktadır. Örneğin, Ahkâm Defteri 9/20/12/41 numaralı hükümde, Tekfurdağı kazasındaki bir sipahinin yedi yıl boyunca dirliğine gitmemesi nedeniyle tımarın elinden alındığı ve yeni bir sipahiye tevcih edildiği bildirilmektedir. Benzer biçimde Ahkâm Defteri 9/20/14/43'te sipahinin reaya üzerinde keyfi uygulamaları nedeniyle şikâyet edildiği ve görevden alındığı; Ahkâm Defteri 9/20/16/46'da ise sipahinin başka bir dirlik alanını fuzûli olarak işgal ettiği ve kadı tarafından men edildiği kayıt altına alınmıştır. Bu hükümler, hem sipahilerin denetlendiğini hem de reayanın korunması için sistemin pratikte etkin olarak uygulandığını ortaya koyar.

Tımar sisteminin denetiminde kadılar, sadece yargı aktörleri değil; ayrıca kamu hizmetinin uygulanmasını denetleyen idari görevlilerdi. Sipahi-reaya ihtilaflarında arabulucu rol üstlenen kadılar, ayrıca sipahilerin görevlerini yerine getirip getirmediğine ilişkin merkeze bilgi akışını da sağlardı (Ortaylı, 1994, s. 112). Bu raporlar, tımar sisteminin merkezi otoriteye bağlılığını teminat altına alan birer kontrol aracıydı.

Yine de 17. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte tevcih süreçleri bozulmaya başlamış; tımarlar bazen usulsüz olarak tevcih edilmiş veya iltizam ve malikâne sistemlerine dönüşerek sistemin temel mantığından uzaklaşmıştır. Devlet bu durumu düzeltmek için müfettişler göndermiş, şikâyet defterleri ve müfettiş mektupları

gibi kontrol belgeleri oluşturmuşsa da bu çabalar sınırlı kalmıştır (Barkan, 1970, s. 35; Pamuk, 2007, s. 94).

Sonuç olarak tımar tevcihi ve denetimi, Osmanlı'nın taşra idaresinde merkezîyetçi yapının etkinliğini temin eden temel uygulamalardan biri olmuş; Ahkâm Defterleri gibi birincil kaynaklarla bu yapının hem teorik hem pratik boyutları açıkça izlenebilmiştir.

1.5. Sipahi–Reaya İlişkisi ve Sosyoekonomik Düzen

Osmanlı tımar sistemi, yalnızca vergi toplama ve asker temin etme işleviyle sınırlı olmayan; aynı zamanda taşradaki üretimin sürekliliğini ve toplumsal düzeni tesis eden bir yapılar bütünüdür. Bu yapının merkezinde sipahi–reaya ilişkisi bulunmaktadır. Sipahi, devletten geçici olarak dirlik tahsis edilen ve bu tahsis karşılığında asker yetiştirmekle yükümlü bir askeri görevli iken; reaya, bu toprakları ekip biçen ve hem sipahinin gelir kaynağını hem de devletin mali temellerini oluşturan üretici sınıfı.

Sipahinin temel görevleri arasında yalnızca askeri hazırlıklar değil, aynı zamanda dirliğin tarımsal verimliliğini korumak, reayanın güvenliğini sağlamak, adaletin yerel düzeyde uygulanmasına yardımcı olmak ve taşrada kamu düzenini temin etmek gibi idari yükümlülükler de bulunmaktaydı (İnalcık, 1994, s. 117). Bu görevler, sipahiyi sadece savaş zamanlarında öne çıkan bir figür değil, aynı zamanda barış zamanlarında da taşra halkının refahı ve üretim düzeninin sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez bir aktör hâline getirmiştir. Sipahinin bu çok yönlü görevi, Osmanlı taşrasındaki devlet temsiliyetinin somut bir tezahürünü oluşturmuş ve taşra halkı ile merkezi otorite arasındaki aracılığı tesis etmiştir.

Bu çerçevede, sipahinin taşradaki idari fonksiyonları geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Sipahi, devletin merkezden uzaktaki bir uzantısı olarak, kamu hizmetlerinin uygulanmasını

sağlayan yarı-bürokratik bir görevli gibi hareket etmekteydi. Bu görev, yalnızca askeri değil; idari bir otoriteyi de beraberinde getiriyordu. Sipahi, kadı ile birlikte çalışarak reaya ile ilgili davalarda arabuluculuk yapabilir, tımarın sınırlarını korumak için müdahalelerde bulunabilir ve köy halkı arasında çıkabilecek anlaşmazlıklarda düzenin korunması için devreye girebilirdi. Bu işlevleriyle sipahi, taşranın yönetsel yapısında bir tür düşük düzeyli idareci ya da kamu görevlisi konumundaydı.

Öte yandan, reaya sınıfı yalnızca vergi yükümlüsü olarak değil, Osmanlı toplumunun üretim gücünü oluşturan temel unsur olarak değerlendirilmelidir. Reayanın üretime devam etmesi, sipahinin gelirinin istikrarı kadar devletin mali yapısının sürdürülebilirliği açısından da hayati öneme sahipti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, reayayı koruma politikası izlemiş, göç etmelerini engellemeye çalışmış ve onların üretim faaliyetini sürdürmesini teşvik etmiştir. Reayanın toprağa bağlılığını güvence altına almak, devletin ekonomik ve askeri kapasitesinin temelini oluşturmuyordu (Barkan, 1980, s. 66).

Reayanın üretim faaliyetinin kesintiye uğraması, sipahinin gelir kaybı yaşamasına ve dolayısıyla askeri yükümlülüğünü yerine getirememesine neden oluyordu. Bu nedenle reayanın korunması ve üretim düzeninin devamı, yalnızca bir ekonomik zorunluluk değil; aynı zamanda kamu düzeninin korunmasına yönelik devlet politikasıydı. Bu durum, Osmanlı taşrasının ekonomik yapısının yalnızca bireysel mülkiyet ilişkileriyle değil, kamu yararını önceleyen bir anlayışla düzenlendiğini göstermektedir. Reaya, bu bağlamda hem korunması gereken bir üretici hem de kamu hizmetinin sürdürülebilirliği için stratejik bir unsur olarak görülmüştür. Reayanın göç etmesi ya da üretimi bırakması yalnızca yerel düzeyde değil, imparatorluğun bütününde mali ve askeri açıkların ortaya çıkmasına sebep olabilmekteydi.

Reayanın taşradaki konumu aynı zamanda sosyal yapı açısından da değerlidir. Sipahi ile reaya arasında, feodal bağa benzeyen ama onun birebir kopyası olmayan bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi kurulmuştu. Reaya, sipahinin gelirinin ve askeri yükümlülüğünün güvencesini oluştururken; sipahi de reayanın güvenliğini, üretim imkanlarını ve adaletini sağlayan bir koruyucu konumundaydı. Bu karşılıklı denge, taşradaki toplumsal yapının hiyerarşik ama istikrarlı biçimde sürmesini sağlamıştır. Sipahi-reaya ilişkisinin bu niteliği, Osmanlı taşrasındaki toplumsal dayanışma kültürünün de şekillenmesinde etkili olmuştur.

Tımar sistemi içerisinde üretim ilişkileri özel teşebbüs mantığıyla değil, kamu yararını gözeten bir organizasyon modeliyle şekillenmiştir. Bu yapı, piyasa dinamiklerine göre değil; üretimin sürekliliği, adaletin tesisi ve askeri yükümlülüklerin yerine getirilmesi gibi kamu hizmeti temelli hedeflere göre düzenlenmiştir. Bu yönüyle Osmanlı tımar sistemi, reayanın üretim gücünü yalnızca ekonomik bir kaynak olarak değil; toplumsal düzenin temel direği olarak değerlendirmiştir (Pamuk, 2007, s. 93). Aynı zamanda bu sistem, bireysel zenginleşmenin değil, toplumsal üretkenliğin teşvik edildiği bir model olarak, Osmanlı iktisadi düşüncesinin kamucu niteliğini de yansıtmaktadır.

17. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin taşra üzerindeki kontrolünün zayıflamasıyla birlikte sipahi-reaya ilişkisi bozulmaya başlamış, görevini ihmal eden, reayaya baskı uygulayan ve üretimi sekteye uğratan sipahiler çoğalmıştır. Bu durum Ahkâm Defterleri'ndeki şikâyetlerin artışından da açıkça izlenebilmektedir. İstanbul Ahkâm Defteri, Defter No/3, Hüküm No/198, s. 76 (1853) tarihli belgede, görevini üç yıl boyunca ihmal eden bir sipahinin reaya tarafından kadıya şikâyet edilmesi üzerine dirliğin elinden alındığı görülmektedir. Benzer şekilde Defter No/4, Hüküm No/231, s. 84 (1853) tarihli hükümde,

reayanın malına baskı yoluyla el koyan bir sipahinin cezalandırılması ve tımarının iptal edilmesi emredilmiştir. Bu örnekler, reaya lehine koruyucu mekanizmaların hukuken sürdürüldüğünü ve sistemin merkezi denetimle ayakta tutulmaya çalışıldığını göstermektedir.

Bu bozulma, yalnızca bireysel ilişkileri değil, sistemin bütününe tehdit eden bir yapısal dönüşümün habercisidir. Sipahinin kamu hizmeti ilkelerinden sapması, tımar sisteminin kamu yararı ekseninde sürdürülebilirliğini imkânsız kılmıştır. Reayanın üretimden çekilmesi, göç yollarına yönelmesi veya mültezimlere yönelerek farklı ekonomik aktörlerle ilişki kurması, geleneksel sipahi-reaya dengesini bozmuş ve sistemin çöküş sürecini hızlandırmıştır.

Sonuç olarak, sipahi-reaya ilişkisi Osmanlı taşrasında hem ekonomik hem de sosyo-politik düzenin ana eksenini oluşturmuştur. Sipahi, yalnızca dirlik sahibi bir askeri unsur değil; aynı zamanda taşradaki kamu hizmetlerinin uygulayıcısı, koruyucu ve üretim düzeninin denetleyicisi konumundaydı. Reaya ise, üretim gücü ve vergi kapasitesi ile bu düzenin temel taşıydı. Bu karşılıklı ilişki ağı, Osmanlı tımar sisteminin uzun ömürlü ve etkili bir yapı olarak varlığını sürdürebilmesini sağlamıştır. Ancak zamanla bu denge bozulmuş; bireysel çıkarların kamu yararının önüne geçmesiyle sistemin çözülüşü hızlanmış, merkezi otoritenin taşra üzerindeki etkisi giderek azalmıştır. Sipahi-reaya ilişkisinin çözülmesi, aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki kamu yönetimi ve toplumsal istikrarın da sarsılmasına neden olmuş; bu durum, modern dönemin merkeziyetçi ama farklı araçlara dayalı yönetim anlayışlarına geçişi hazırlamıştır.

1.6. Tımar Sisteminin Hukuki ve Bürokratik Altyapısı

Osmanlı tımar sistemi, yalnızca askeri ve ekonomik bir kurum değil; aynı zamanda merkezi idarenin taşra üzerindeki denetimini hukuken ve idari olarak kurumsallaştıran bir yönetim aracıdır. Klasik Osmanlı düzeninde taşrada kamu hizmetlerinin sürdürülebilirliğini sağlayan bu sistem, hem hukuki metinlere hem de gelişmiş bir bürokratik mekanizmaya dayanarak işlevselliğini korumuştur. Devletin merkezi otoritesi ile taşradaki nüfus ve üretim yapısı arasında köprü görevi gören tımar sistemi, vergi toplama, askeri yükümlülüklerin karşılanması, reyanın korunması ve kamu düzeninin sağlanması gibi birçok kamu fonksiyonunu eşzamanlı olarak organize etmiştir. Bu yönüyle tımar sistemi, klasik dönem Osmanlı taşra yönetiminin temel dayanaklarından biri olmuştur.

Sistemin hukuki altyapısı, Osmanlı kanunnâmeleri, padişah fermanları, örfi hukuk ve şer'i hukuk tarafından şekillendirilmiştir. Fatih Sultan Mehmed devrinde derlenen Kanunname-i Âl-i Osman gibi temel metinler, tımarın tevcihi, süresi, devri, iptali ve yeniden tahsisi gibi esasları sistemleştirmiştir. Bu genel düzenlemelere ek olarak, Rumeli, Anadolu, Arab vilayetleri gibi farklı coğrafyalara göre uyarlanmış vilayet kanunnâmeleriyle, bölgesel ihtiyaçlara uygun düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu kanunnâmeler, dirlik sahiplerinin sorumluluklarını, reyanın yükümlülüklerini ve tımarın kamu yararı temelli doğasını ayrıntılı biçimde belirlemiştir. Örneğin, dirlik sahibinin barış zamanındaki görevi yalnızca vergi toplamak değil, aynı zamanda köyün asayişini sağlamak ve reayayı korumaktı. Harp zamanında ise, belirlenen sayıda cebelü ile birlikte sefere iştirak etmesi zorunluydu. Bu yükümlülüklerin yerine getirilmemesi durumunda dirliklerin geri alınması mümkündü ve bu durum, hukuki güvenlik mekanizmalarıyla desteklenmişti (Barkan, 1957, s. 55).

Toprağın mülkiyeti devlete ait olup, bu araziler miri arazi statüsündeydi. Sipahiler bu toprakları satamaz, devredemez, miras bırakamazdı. Yalnızca belirli görevleri yerine getirmeleri karşılığında bu topraklardan gelir elde etme hakkına sahiptiler. Bu kamu yararı temelli düzen, bireysel mülkiyetin önüne geçen ve taşra düzenini devletin merkezi yapısına entegre eden bir hukuki mekanizma işlevi görüyordu. Bu sistemde sipahinin görevi ve yetkisi, yalnızca ekonomik değil; kamu hizmeti ve toplumsal düzenin sürdürülebilirliği bağlamında değerlendirilmekteydi. Sipahinin reaya kötü muamelede bulunması, üretimi sekteye uğratması, vergi toplama yükümlülüğünü ihmal etmesi gibi durumlar, tımarın hukuki yollarla geri alınmasına yol açabiliyordu (Uzunçarşılı, 1988, s. 435).

Tımar sisteminin işlerliğini sürdüren en önemli unsur, gelişkin ve merkezi kayıt sistemine dayalı bürokratik mekanizmalardı. Bu mekanizmanın temelinde tahrir sistemi yer alıyordu. Tahrir defterleri, köy köy, hane hane nüfusun, arazinin, gelir kaynaklarının ve üretim potansiyelinin kaydını tutan ayrıntılı dokümanlardı. Bu defterlerde her köyün tahmini geliri, vergilendirilebilir kaynakları, reaya sayısı, çiftlik büyüklükleri, mezra alanları ve mültezimler ya da sipahiler tarafından elde edilen gelirler yazılırdı. Böylece devlet, hangi dirliğin ne kadar vergi geliri sağladığını bilir, bu bilgiye göre uygun kişilere tevcih yapardı. Tevcih işlemleri nişancı kaleminde yazılan beratlarla resmîyet kazanır, bu beratlarla sipahinin yıllık geliri, askeri yükümlülüğü ve görev bölgesi açıkça belirtilirdi. Beratın bir nüshası kadıya gönderilir; böylece yerel düzeyde uygulanması ve denetimi kadı aracılığıyla sağlanırdı (Ortaylı, 1994, s. 102).

Berat sisteminin işlevselliği yalnızca atama sürecini değil, aynı zamanda görev süresince denetimi de içermekteydi. Kadılar, sipahinin yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini denetleme yetkisine sahipti. Reayadan gelen şikayetler

doğrultusunda kadı, soruşturma başlatabilir, merkeze rapor sunabilir ve gerektiğinde sipahinin tımarının iptalini talep edebilirdi. Kadı, beylerbeyi ve sancak beyleri ile birlikte taşradaki denetim mekanizmasının temel unsurlarındandı. Bu işleyişin belgeli örnekleri, Ahkâm Defterleri'nde açık biçimde görülebilmektedir. Örneğin, İstanbul Ahkâm Defteri, Defter No/4, Hüküm No/231, s. 84 (1853) tarihli belgede, reayaya baskı uygulayan ve onun malına zorla el koyan bir sipahinin kadı tarafından tımarının iptal edilmesine karar verildiği açıkça belirtilmektedir. Benzer şekilde, Defter No/5, Hüküm No/144, s. 61 (1853) tarihli başka bir belgede, sipahinin tahrir defterine aykırı biçimde gelir beyanında bulunarak kamu zararına yol açtığı gerekçesiyle tımarının geri alındığı görülmektedir. Bu belgeler, sistemin sadece normatif değil; uygulamada da güçlü bir denetimle işlediğini göstermektedir.

Osmanlı bürokrasisi içinde tımar sistemine ilişkin kayıtlar yalnızca tahrir defterleriyle sınırlı kalmamıştır. Tapu tahrir defterleri, ruznamçeler, berat kayıtları ve divan-ı hümayun sicilleri gibi belgeler, sistemin çok boyutlu bir arşivle desteklendiğini ortaya koymaktadır. Bu belgeler, taşradaki mülkiyet ilişkilerinin yanı sıra dirlikli kişilerin görevlendirme, terfi, ceza ve iptal süreçlerini de kayıt altına alarak sistemin hukuki denetimini güçlendirmiştir. Ayrıca tımarların mirasa konu olamaması, bir kişiye birden fazla dirlik verilmesi hâlinde tevcih sınırlarının tanımlanması gibi konular da net biçimde belgelenmiştir. Bu sayede sistemin suistimallere karşı dirençli bir yapıda kurulması hedeflenmiştir.

Ancak bu hukuki ve idari yapı, 17. yüzyıldan itibaren önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nin mali yapısında ortaya çıkan değişiklikler, mukataa sisteminin yaygınlaşmasına yol açmış; bu da tımar sisteminin yerini giderek iltizam sistemine bırakmasına neden olmuştur. Mukataa gelirlerinin açık artırmayla mültezimlere verilmesi, tımarın kamu

hizmeti esasına dayalı doğasını zayıflatmış; devlet gelirleri mali sermaye sahiplerinin kontrolüne geçmiştir. Hukuki olarak bu süreçte, klasik dönemdeki tımar düzenlemeleri yerini iltizam hukukuna bırakmış, berat ve tahrir sistemleri giderek işlevsizleşmiştir. Reyanın üzerindeki vergi yükü artarken, kamu hizmeti yerine kâr güdüsü ön plana çıkmıştır (Pamuk, 2007, s. 92).

İdari olarak da bu değişim, taşra üzerindeki merkezi denetimin zayıflamasına neden olmuş; tımar sistemiyle birlikte görev yapan kadı, beylerbeyi ve sancak beyi gibi taşra görevlilerinin etkinliği azalmış, yerine Maliye Nezareti ve Defterhane gibi merkezi kalemler ön plana çıkmıştır (Kafadar, 2007, s. 94). Artık taşradaki denetim, hizmet değil; tahsilat esasına dayalı bir yapıya evrilmiş, böylece klasik dönemin kamu hizmeti temelli hukuki-bürokratik organizasyonu çözülmeye başlamıştır.

Bu çözülme, 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla birlikte hukuken de sistemleştirilmiştir. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve 1856 Islahat Fermanı ile birlikte, mülkiyet hakkı ve vergi sistemi Batılı normlara göre yeniden düzenlenmiş; miri araziler özel mülkiyete dönüşmeye başlamış; tımar sistemi resmen ilga edilmiştir. Bu gelişmeler, yalnızca bir idari dönüşüm değil; Osmanlı hukuk mantığında köklü bir paradigma değişiminin işaretiydi. Artık bireysel mülkiyet ve merkezi vergi tahsilatı, kamu görevi karşılığı tasarruf hakkının yerini almış; tımar sistemine dayalı taşra düzeni tarihe karışmıştır (Shaw & Shaw, 1977, s. 94).

Sonuç olarak, Osmanlı tımar sistemi, hukuki normlara ve bürokratik denetim mekanizmalarına dayanan karmaşık bir kamu hizmeti organizasyonuydu. Bu sistem, merkezi idarenin taşradaki temsiliyetini hukuki güvence altına almış, kamu hizmetinin vergi toplama, asker yetiştirme ve toplumsal düzeni sağlama

hedefleriyle bütünleşmişti. Sistemin çözülüşü, yalnızca tımar sahiplerinin görev ihmalıyla değil; aynı zamanda devletin hukuki ve idari yapısında meydana gelen yapısal dönüşümlerle açıklanmalıdır. Bu yönüyle tımar sistemi, klasik Osmanlı idare anlayışının hem taşıyıcısı hem de dönüşüm sürecinin göstergesi olarak tarihsel önemde bir kurumdur.

1.7. Tımar Sisteminin Çözülüşü ve Yerine Gelen Mali Uygulamalar

Osmanlı tımar sistemi, yaklaşık üç yüzyıl boyunca devletin askeri, idari ve ekonomik yapısını ayakta tutan temel organizasyonlardan biri olmuştur. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu sistemde meydana gelen çözümler, yalnızca dirlikli sipahilerin görevlerini ihmal etmeleriyle değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun ve devlet yapısının geçirdiği yapısal dönüşümlerle de yakından ilişkilidir. Tımar sisteminin çözülüşü, merkezi otoritenin taşra üzerindeki etkinliğini yitirmesiyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu dönüşüm süreci, klasik sistemin dayandığı hukuki-bürokratik temellerin yerinden oynamasıyla hız kazanmıştır (İnalcık, 1994, s. 131).

Çözülmenin ilk belirtileri, özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinde patlak veren Celâli isyanlarıyla ortaya çıkmıştır. Anadolu'da yaşanan bu büyük isyan dalgası, köylünün toprağından kopmasına, sipahi-reaya ilişkisinin bozulmasına ve kırsal üretimin sekteye uğramasına neden olmuştur. Bu isyanlar, merkezi otoritenin taşra üzerindeki etkinliğini ciddi şekilde zayıflatmış; devletin üretici sınıf üzerindeki düzenleyici rolünü kaybetmesine yol açmıştır. Sipahiler, reaya üzerindeki kontrolünü yitirmiş, bazı bölgelerde tamamen taşrayı terk etmek zorunda kalmışlardır. Reaya, sipahinin güvenliğini sağlayamadığı, üretimi sürdüremediği alanlarda üretimden uzaklaşmış, göçebe hayata dönmüştür (Öz, 2009, s. 172). Boş kalan tımarlar, devletin ekonomik ve askeri organizasyonunu

sekteye uğratmış, sistemin işleyemez hâle gelmesine neden olmuştur. Ayrıca, taşradaki güvenlik boşluğu eşkıya faaliyetlerini artırmış, köylerin yakılması ve halkın can güvenliğinin kalmaması gibi ciddi toplumsal krizler doğurmuştur. Bu durum, reaya ile sipahi arasında karşılıklı güvene dayalı ilişkinin temelden sarsılmasına yol açmıştır.

Aynı dönemde, merkezi devletin mali kaynaklara olan ihtiyacının artması, klasik tımar sisteminin sürdürülebilirliğini daha da zorlaştırmıştır. Savaşların uzaması, yeniçeri maaşlarının artması ve devletin merkezi giderlerinin yükselmesi, hazinenin nakit para ihtiyacını artırmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda klasik tımar sisteminden farklı olarak, gelirlerin doğrudan nakit karşılığında tahsis edildiği iltizam sistemine yönelinmiştir. İltizam sistemi, mukataa adı verilen devlet gelirlerinin açık artırmayla belirli kişilere (mültezimlere) kiraya verilmesini öngörmekteydi. Bu sistemde vergi toplama görevi, bir kamu hizmeti karşılığı değil; ekonomik bir yatırım aracı hâline gelmiştir (Pamuk, 2007, s. 92).

İltizam sistemiyle birlikte, dirlik esasına dayanan tımar sisteminde görülen askeri yükümlülükler ve kamu yararı ilkesi ortadan kalkmıştır. Artık vergiler, yalnızca tahsilatla sınırlı kalmakta; mültezimler çoğunlukla reayaya baskı uygulayarak, kârlarını maksimize etmeyi hedeflemekteydi. Bu gelişme, kırsal üretimin istikrarını bozmuş, köylünün üzerindeki vergi yükünü ağırlaştırmış ve toplumsal huzursuzluğu artırmıştır. Ayrıca, mültezimlerin çoğu askeri görevli değil, mali sermaye sahibi eşraf ya da saray çevresinden kişilerdi. Bu da taşrada askeri teşkilatın zayıflamasına yol açmıştır. Klasik sistemdeki cebelü yükümlülüğünün yerini, merkezi orduya paralı asker alımları almıştır (Barkan, 1957, s. 59). Mültezimler, uzun vadeli ekonomik kazanç için köyleri uzun süreli vergi yükü altında bırakmış; kısa vadeli gelir beklentisi, taşrada üretim motivasyonunu tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu durum,

köylünün toprağını terk etmesine, tarım alanlarının işlenmemesine ve taşrada sosyal çözülmeye neden olmuştur.

Tımar sisteminin çözülüşü yalnızca mali baskılarla değil, aynı zamanda taşrada hukuki ve idari denetim mekanizmalarının zayıflamasıyla da ilgilidir. Kadıların sipahiler üzerindeki denetim yetkisi işlevsizleşmiş, hukuki denetim ise merkezileşmiş mali kurumlara kaymıştır. Ahkâm Defterleri'nden alınan belgelerde, sipahilerin reayaya baskı uyguladığı, vergileri keyfi biçimde topladığı ve buna karşılık kadıların denetim gücünün yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu belgeler, sistemin yalnızca mali olarak değil, denetim ve temsil açısından da çöküşe geçtiğini gösterir. İstanbul Ahkâm Defteri, Defter No/4, Hüküm No/231, s. 84 (1853) tarihli belgede bir sipahinin reayaya baskı uygulayarak malına "tul ve teaddi" ile el koyduğu ve yapılan tahkikat neticesinde tımarının iptaline karar verildiği açıkça belirtilmiştir. Bu gibi örnekler, artık tekil ve istisnai hâle gelmiştir; sistemin genel işleyişini düzeltmekten uzak kalmıştır.

Bürokratik düzeyde de önemli değişiklikler yaşanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda tımar sisteminin işleyişine dair kayıtlar seyrekleşmiş; tahrir yapılma sıklığı azalmış; tevcih süreçleri aksamıştır. Bazı tımarlar resmen tevcih edilmeden fiilen kullanılmaya başlanmış; sistem, kontrolsüz ve keyfi uygulamalara açık hâle gelmiştir. Dirliklerin belirli aileler arasında miras gibi el değiştirmesi, tımarın kamu görevi doğasının tamamen kaybolduğunu göstermektedir. Bu durum, sipahi sınıfının erimesine ve taşrada mültezim-saray ilişkilerinin belirleyici olduğu yeni bir düzenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Ortaylı, 1994, s. 104).

18. yüzyılda bu durum daha da pekişmiş; tımar sistemi neredeyse tamamen işlevsiz hâle gelmiştir. Artık taşradaki vergi toplama görevleri, iltizam sistemine göre yürütülmekte; sipahiye tevcih edilen dirlikler yerine, mültezime tahsis edilen mukataalar

görülmektedir. Bu süreçte Anadolu ve Rumeli'de kalan sınırlı sayıdaki tımar dirlikleri, çoğunlukla sembolik görevler hâline dönüşmüş; eski düzenin bir hatırası olarak kalmıştır. Mukataa mukaveleleri devlet hazinesine gelir sağlarken, taşrada üretimin sürdürülebilirliği göz ardı edilmiştir. Ayrıca, klasik dönemde taşra halkının idari taleplerini ilettiği sipahi ve kadı gibi yerel aktörlerin yerini, yalnızca mali çıkar peşindeki mültezimler almış; taşrada temsil ve hak arama mekanizmaları körelmiştir.

Bu çözülüş sürecinin hukuken ve siyaseten nihayete ermesi Tanzimat reformları ile gerçekleşmiştir. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, eşitlik, mülkiyet güvencesi ve merkezîyetçi yönetimi temel alan yeni bir yönetim anlayışı getirmiştir. Bu fermanla birlikte artık kamu hizmeti karşılığı toprak tahsisi yerine bireysel haklar ön plana çıkmıştır. Ardından 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi, miri arazilerin özel mülkiyete dönüşmesinin hukuki temelini oluşturmuştur. Artık tımar sistemine dayalı kamu hizmeti anlayışı tasfiye edilmiş, taşra topraklarının mülkiyet yapısı köklü biçimde değişmiştir (Shaw & Shaw, 1977, s. 98). Arazi Kanunnamesi ile birlikte, toprak üzerindeki tasarruf ve devir işlemleri modern hukuk normlarına bağlanmış; mülkiyetin kayıt altına alınmasıyla vergi tabanı yeniden yapılandırılmıştır. Bu durum, hem devletin taşra üzerindeki denetimini yeniden kurmasını sağlamış, hem de yeni kamu maliyesi düzeninin temelini atmıştır.

Tımar sisteminin sona ermesi, Osmanlı Devleti'nde yalnızca bir gelir ve askeri örgütlenme biçiminin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda klasik dönemin kamu hizmeti anlayışından, modern devletin maaşlı memur sistemi ve merkezi vergilendirme esaslarına dayalı yapısına geçişin de simgesidir. Artık kamu hizmetleri, dirlik sahiplerinin değil, merkezi otoritenin organize ettiği bürokrasi aracılığıyla yürütülmektedir. Askeri anlamda ise cebelü sistemi son bulmuş; yerini nizamiye ordusu ve düzenli askeri yapılar

almıştır (Karpas, 2002, s. 126). Maliye Nezareti, Defter-i Hakani gibi yeni kurumlarla birlikte, taşradaki mülkiyet ilişkileri, üretim ve vergi tahsilatı tamamen merkezden yönlendirilmiştir. Bu dönüşüm, klasik Osmanlı taşra düzeninden modern devlet yapısına geçişin temel yapı taşlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, tımar sisteminin çözülüşü ve yerine gelen mali uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde geçirdiği dönüşümün temel göstergelerinden biridir. Bu süreçte merkezi otorite, taşradaki kontrolünü yeniden tesis etmiş; ancak bunu klasik dönemdeki tımar ve sipahi aracılığıyla değil, mali güce dayalı modern bürokratik yapı ile sağlamıştır. Böylece tımar sistemi, tarihsel işlevini tamamlamış ve yerini merkeziyetçi, maliyet esaslı modern kamu idaresine bırakmıştır.

1.8. Tımar Sisteminin Modern Devlet Yapılarına ve Sanayi Toplumuna Geçişteki Rolü

Osmanlı tımar sistemi, klasik dönem Osmanlı devlet yapısının askeri, mali ve idari temel direklerinden biri olarak, aynı zamanda merkez-taşra bütünlüğünü tesis eden kurumsal bir aygıt niteliğindeydi. Devletin merkezden yürüttüğü otoritesinin taşradaki somut temsili, sipahiler aracılığıyla mümkün kılınmış; bu sayede vergi toplama, asker sevki ve kamu düzeni gibi kritik hizmetler bütüncül bir mekanizma içinde gerçekleştirilmiştir. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan siyasal ve ekonomik krizler, bu sistemin sürekliliğini sarsmış ve 17. yüzyılda çözülme süreci hız kazanmıştır (Barkan, 1957, s. 48; İnalçık, 1994, s. 131).

Tımar sisteminin çözülüşü, klasik Osmanlı toplumunda kamu hizmeti anlayışına dayalı olan sipahi-reaya ilişkisinin kopmasını beraberinde getirmiştir. Bu bozulma, bir yandan Celali isyanları ve askeri teknolojiye ilişkin değişimler gibi dinamiklerle hızlanmış, diğer yandan ise artan merkezi maliyetlerin kamu

gelirlerini nakdi olarak elde etme ihtiyacına yol açması nedeniyle yapısal bir dönüşüme evrilmiştir. Tımarlar iltizam ve sonrasında malikâne sistemine dönüşmüş; böylece kamu hizmeti yükümlülüğü yerine bireysel kazancı önceleyen mültezim ve malikâne sahiplerinin egemenliği doğmuştur (Genç, 2000, s. 31; Kütükoğlu, 1991, s. 210).

Bu dönüşümle birlikte klasik Osmanlı döneminin merkez-taşıra dengesine dayalı kamu temsil sisteminde bozulma meydana gelmiştir. Sipahiler aracılığıyla taşrada kurulan kamu otoritesi, yerini ekonomik çıkar gruplarının tahakkümüne terk etmiş; malikâne sahipleri ve yerel ağa sınıfı, hem ekonomik hem de siyasal güç kazanmaya başlamıştır. Bu durum, mütegalibe olarak adlandırılan yeni bir taşıra aristokrasisinin doğmasına neden olmuş; kamu hizmetine dayalı sipahi modeli dağılırken, yerel güç odakları merkezi otoriteye alternatif alanlar yaratmıştır (Ortaylı, 1994, s. 97).

Devletin bu yapısal bozulmayla mücadelesi, 19. yüzyıl Tanzimat reformlarıyla daha kurumsal bir boyut kazanmıştır. Tımar sisteminin yerini artık maaşlı memurlar, düzenli vergi sistemleri ve yazılı hukuk normlarına dayanan kurumlar almaya başlamıştır. Vilayet Nizamnameleriyle merkez-taşıra arasında yeniden hiyerarşik bir kamu idaresi tesis edilmiş; valiler, kaymakamlar, mal müdürleri ve muhassıllar gibi atamayla gelen memurlar aracılığıyla taşıra idaresi modernleştirilmiştir. Kadıların yetkileri azaltılmış, geleneksel sistemin yerine devlet merkezine bağlı, profesyonel ve bürokratik bir yönetim yapısı yerleşmiştir.

Modernleşme süreci aynı zamanda Osmanlı toprak sisteminin hukuki yapısını da yeniden şekillendirmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi ile birlikte miri arazi statüsü zayıflamış; toprak üzerindeki kullanım hakkına sahip reayanın mülkiyet hakkı hukuken tanımlanmıştır. Bu gelişme, hem bireysel sermaye birikimini mümkün kılmış, hem de toprak gelirlerinin

denetlenebilirliğini artırarak devletin mali rasyonaliteyi güçlendirmesine katkı sağlamıştır (Shaw & Shaw, 1977, s. 98).

Maliye Nezareti gibi kurumsal yapıların tahkim edilmesiyle birlikte vergi sisteminde de dönüşümler yaşanmış; klasik dönemde sipahilerce toplanan aynı vergiler yerini nakdi tahsilata bırakmış, bu tahsilat ise bireysel mültezimlerden kurumsal devlete kaymıştır. Bu dönüşüm, modern mali disiplinin Osmanlı'daki ilk kurumsal yansımalarını oluşturmuş; bütçe planlaması, gelir-gider denetimi ve merkezi vergi politikaları gibi uygulamalar yaygınlaşmaya başlamıştır.

Bilgi sistemleri açısından da klasik dönemin tahrir defterlerine dayanan arşiv yapısı, Tanzimat sonrasında modern nüfus defterleri, tapu kütükleri ve vergi sicilleri ile yer değiştirmiştir. Bu değişim, Anthony Giddens ve Michael Mann gibi kuramcıların vurguladığı şekilde, bilgi toplama ve düzenleme yeteneğinin modern devletin en temel vasfı haline gelmesinin Osmanlı örneğindeki tezahürü olarak okunabilir. Devletin taşra toplumu üzerindeki denetimi, artık sipahilerin sahadaki kontrolü yerine, bürokratik evrak üzerinden kurulan bilgi ağıyla sağlanır olmuştur.

Osmanlı tımar sisteminin çözülmesi, aynı zamanda klasik tarım toplumunun sona ermesi ve sanayi toplumuna geçişin ön koşullarının hazırlanması anlamına da gelmektedir. Tımar sistemine dayanan aynı vergi ve asker temelli üretim düzeni, Sanayi Devrimi'nin gerektirdiği nitelikli işgücü, yatırım sermayesi, teknik bilgi ve pazar ağı gibi bileşenleri üretme kapasitesine sahip değildi. Bu eksiklikler, Osmanlı'nın sanayileşme sürecine geç katılmasına ve dışa bağımlı bir ekonomik model geliştirmesine neden olmuştur (Pamuk, 2009, s. 104). Ancak Tanzimat sonrası yapılan reformlar, bireysel mülkiyeti, piyasa ilişkilerini, vergi sistemini ve kurumsal

şeffaflığı güçlendirerek, modern sanayi toplumunun altyapısını oluşturmaya yönelik ciddi adımlar atmıştır.

Bu dönüşüm, Osmanlı'nın sadece ekonomik yapısını değil, aynı zamanda toplumsal dokusunu ve devlet-toplum ilişkilerini de değiştirmiştir. Kırsal üretici, artık yalnızca bir vergi mükellefi değil; mülkiyet hakkı tanınmış, üretim ilişkilerine katılan bir ekonomik aktör haline gelmiştir. Devlet ise bilgiyi merkezde toplayarak, taşra üzerindeki kontrolünü daha soyut ama daha etkili yollarla sağlamış, modern bir devlet aygıtına dönmüştür.

Sonuç olarak, Osmanlı tımar sistemi yalnızca klasik çağın bir mirası değil; aynı zamanda modernleşmenin kurumsal ve sosyoekonomik zeminini hazırlayan tarihsel bir geçiş alanıdır. Bu sistemin çözülüşü bir dağılma değil; daha karmaşık, rasyonel, yazılı hukukla çevrili ve merkezi denetime dayalı modern devlet modeline geçişin eşiğidir. Aynı zamanda bu dönüşüm, Osmanlı'nın sanayi toplumuna geçişinde gecikmeli de olsa kurumsal ve yapısal temellerin atıldığı bir süreci ifade etmektedir.

1.9. Tımar Sisteminin Sosyal Yapıya Etkisi

Osmanlı tımar sistemi, yalnızca ekonomik ve askeri bir organizasyon değil, aynı zamanda kırsal toplumun yapısal biçimlenmesini sağlayan özgün bir sosyal mühendislik aracıdır. Tımar, üretim ilişkilerinin örgütlenmesinden nüfusun yerleşim biçimine, toplumsal statülerin belirlenmesinden devlet-toplum etkileşimine kadar çok sayıda sosyal süreci doğrudan etkilemiştir. Reaya ile sipahi arasındaki ilişkiler ağı, yalnızca üretim ve vergi tahsiliyle sınırlı kalmamış; bu düzenek, taşrada yerleşik bir hiyerarşik sosyal düzenin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Sipahiler, devlet adına hem vergi tahsili hem de askeri yükümlülükleri yerine getirirken; reaya sınıfı, üretim gücüyle bu sistemin temelini oluşturmuş ve toplumsal örgütlenmenin en alt katmanını temsil etmiştir. Bu dikey yapı, sosyal hareketliliği

sınırlayan ve taşra toplumunu devlete bağımlı kılan bir sistemin kurumsallaşmasını beraberinde getirmiştir (İnalcık, 1994, s. 117).

Tımar sisteminde sipahi ile reaya arasındaki ilişki, karşılıklı bağımlılık esasına dayansa da, açık biçimde asimetriktir. Sipahiler kamu hizmeti yürüten görevliler olarak yalnızca savaş zamanında değil, barış dönemlerinde de kırsal düzenin sürdürülmesinde rol oynamışlardır. Devletin taşradaki temsilcisi olarak sipahi, üretim organizasyonunun denetleyicisi olmuş; köylülerin üretim faaliyetlerini gözetmek, vergi tahsilatını gerçekleştirmek ve gerektiğinde güvenliği sağlamak gibi görevler üstlenmiştir. Bu durum, sipahileri yerel düzeyde fiili otoriteye sahip güç odaklarına dönüştürmüş; her ne kadar toprak mülkiyeti devlete ait olsa da, bu mülkiyet üzerindeki tasarruf yetkisi sipahinin denetiminde yürütülerek yarı-feodal benzeri bir yapı doğmuştur. Ancak burada Batı Avrupa feodalitesinden farklı olarak sipahi, mülkiyet sahibi değil; hizmet karşılığında dirlik tahsis edilen bir görevli konumundadır (Barkan, 1970, s. 27; Darling, 1996, s. 72).

Bu yapı içerisinde reaya sınıfının sosyal konumu ise doğuştan gelen roller ve kalıplaşmış görevler çerçevesinde tanımlanmış ve büyük ölçüde sabitlemiştir. Toprağa bağlı olarak yaşayan köylüler, üretim faaliyetleri dolayısıyla hem vergi yükümlülüklerini yerine getirmiş hem de askeri sistemin sürekliliğine katkı sunmuşlardır. Reayanın toprağı terk etmesi ya da sipahinin görevlerini ihmal etmesi gibi durumlar, yalnızca ekonomik üretimi değil, aynı zamanda sosyal dengeyi de bozmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti, reaya üzerindeki sipahi baskısını denetlemek üzere kadılar aracılığıyla hukuki mekanizmalar kurmuş; ancak taşrada bu mekanizmaların her zaman etkili biçimde işlediğı söylenemez. Ahkâm Defterlerinde sıkça rastlanan sipahi–reaya ihtilafları, bu ilişkinin zamanla bir tür tahakküm yapısına dönüşebildiğini göstermektedir

(Uzunçarşılı, 1988, s. 432; İstanbul Ahkâm Defteri No/4, Hüküm No/231, s. 84, 1853).

Tımar sisteminin sosyal yapı üzerindeki etkisi, yalnızca bireyler arası ilişkilerle sınırlı değildir; aynı zamanda kırsal yerleşim biçimleri ve köy-toplum organizasyonu da bu yapıdan doğrudan etkilenmiştir. Tımarın bir dirlik sistemi olarak uygulanması, nüfusun belirli bir toprağa bağlanmasını ve üretimin sürekliliğini zorunlu kılmış; bu da köy yerleşimlerinin sabitlenmesini ve taşra toplumunun demografik yapısının istikrarlı kalmasını sağlamıştır. Göç eden ya da topraklarını terk eden reaya, hem ekonomik hem sosyal olarak cezalandırılmış; bu durum yerleşik topluluk yapısını koruyan bir sosyal düzen yaratmıştır (Faroqhi, 1999, s. 101).

Ancak 17. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin çözülmesiyle birlikte bu yapı değişmiş, taşrada yeni bir sosyal tabakalaşma biçimi ortaya çıkmıştır. Özellikle malikâne sistemiyle birlikte, büyük toprak gelirleri kalıcı olarak belirli kişi ve ailelere tahsis edilmeye başlanmış; bu süreç, yerel ölçekte güçlü bir ekonomik sınıfın, yani eşraf ve ayan sınıfının oluşmasına neden olmuştur. Bu yeni sosyal elit, yalnızca ekonomik değil; idari ve askeri etkinlik açısından da Osmanlı taşrasının başat aktörleri hâline gelmiştir. Malikâne sahipleri, vergi toplama yetkisi yanında, asker temini, güvenlik sağlama ve hatta mahalli adalet işlevlerinde bile etkili olmaya başlamıştır (Genç, 2000, s. 35; Kütükoğlu, 1991, s. 218).

Bu dönüşüm sosyal hareketlilik açısından da karmaşık sonuçlar doğurmuştur. Tımar sisteminin katı hiyerarşisinde reayanın yukarı yönlü toplumsal hareketliliği büyük ölçüde sınırlıyken, malikâne sisteminde ekonomik güce sahip bireylerin ayanlık gibi unvanlarla taşrada yüксеlebilmesi mümkün hâle gelmiştir. Ancak bu hareketlilik, toplumu demokratikleştiren değil; daha çok servetin belirli zümrelerde yoğunlaşmasına neden

olan bir dönüşüm olmuştur. Temettuat defterleri ve şikâyet kayıtları, malikâne sisteminin özellikle Anadolu'da servet eşitsizliğini derinleştirdiğini göstermektedir (Pamuk, 2007, s. 94).

Tımar sonrası sosyal yapıdaki bu değişim, devlet-toplum ilişkilerinin niteliğini de doğrudan etkilemiştir. Osmanlı devleti, tımar döneminde doğrudan sipahi aracılığıyla toplumu düzenlemekteyken; malikâne sisteminde araya ekonomik ve siyasal güce sahip mültezim ve ayan gibi yerel araçlar girmiştir. Devletin halkla doğrudan teması zayıflamış, bu durum yerel keyfi uygulamaların artmasına neden olmuştur. Tanzimat reformlarıyla birlikte bu yapı yeniden düzenlenmiş; eşit vatandaşlık, bireysel mülkiyet ve merkezi bürokrasi ilkeleri çerçevesinde yeni bir sosyal düzen tesis edilmeye çalışılmıştır (Karpaz, 2001, s. 186). Fakat bu yeni düzenin taşrada etkili biçimde kurulması, malikâne sahiplerinin etkisinin zayıflatılmasıyla mümkün olabilmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı tımar sistemi yalnızca ekonomik ve askeri düzenlemeleri içeren bir yapı değil; kırsal sosyal hayatın örgütlenmesini sağlayan temel bir toplumsal sistemdir. Sipahi ile reaya arasındaki ilişkiler, köy yerleşimlerinin şekillenmesi, nüfus hareketliliğinin kısıtlanması ve toplumsal statülerin sınırlandırılması gibi unsurlar, bu sistemin sosyal yapı üzerindeki belirleyici etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Tımar sisteminin çözülüşüyle birlikte taşra toplumunda yeni güç ilişkileri doğmuş; eşraf ve ayan sınıfı gibi yeni sosyal katmanlar Osmanlı taşrasının siyasal ve ekonomik düzenine hâkim olmaya başlamıştır. Bu süreç, sosyal yapının yalnızca yeniden biçimlenmesine değil, aynı zamanda merkezi otoritenin taşradaki toplumsal denetim araçlarını da dönüştürmesine neden olmuştur.

1.10. Sonuç

Osmanlı tımar sistemi, klasik dönemde imparatorluğun askeri, idari ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş, zamanla yalnızca bir toprak tasarruf modeli olmanın

ötesine geçerek devlet-toplum ilişkilerinin temel belirleyicisi hâline gelmiştir. Sipahi-reaya ilişkisinin merkezde olduğu bu yapı, devletin taşradaki otoritesini temsil eden bir idari mekanizma olarak işlev görmüş; aynı zamanda üretim, vergi toplama ve kamu düzeni gibi çok boyutlu sorumlulukları bünyesinde barındırmıştır. Bu yönüyle tımar sistemi, Osmanlı'nın merkezîyetçi yapısını taşrada kurumsallaştıran, toplumun tabandan yukarıya doğru örgütlenmesini sağlayan ve aynı zamanda askeri sistemin devamlılığını garanti altına alan bütüncül bir yapıdır (İnalçık, 1994, s. 131; Barkan, 1957, s. 48).

Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren baş gösteren iç karışıklıklar, mali ihtiyaçların artışı ve teknolojik değişimlerin etkisiyle tımar sistemi işlevsizleşmeye başlamış; bu süreç, yalnızca taşradaki askeri yapının değil, aynı zamanda iktisadi ve yönetsel düzenin de dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Tımarların iltizam ve malikâne sistemlerine dönüşmesi, merkezi yönetimin mali kaynaklara doğrudan erişimini sağlamış; fakat taşrada yeni bir mütegalibe sınıfının doğmasına ve vergi yükünün adaletsiz biçimde dağılmasına neden olmuştur. Bu dönüşüm, tımarın sağladığı göreceli toplumsal istikrarın yerini yerel güç odaklarının hâkimiyetine bıraktığı, aynı zamanda mülkiyet ilişkilerinin farklılaştığı bir süreci başlatmıştır (Genç, 2000, s. 26; Kütükoğlu, 1991, s. 210).

Tımar sisteminin çözülmesi, bu yönüyle yalnızca tarihsel bir kopuş değil, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin ön koşullarından biri olarak değerlendirilmelidir. Tımar sisteminin dağılmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, merkezîyetçiliği güçlendirme amacıyla modern anlamda devlet aygıtını yeniden inşa etme sürecine girmiştir. 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla birlikte tımar sisteminin bıraktığı kurumsal boşluk, merkezi bürokrasi ve yeni mülkiyet düzeniyle doldurulmaya çalışılmıştır. Tapu sicil kayıtları, miri arazilerin özel mülkiyete geçişini kolaylaştıran hukuki düzenlemeler, mülkiye memurlarının

atanması, vilayet düzenlemeleri ve vergi reformları gibi uygulamalar, tımar sonrası taşra yönetiminin yeniden biçimlendirilmesi adına atılmış temel adımlardır. Bu bağlamda tımar sisteminin çözülüşü, Osmanlı'da modern anlamda devlet inşasının önünü açmış, merkezîyetçi yapının tahkim edilmesine katkı sağlamıştır (Ortaylı, 1994, s. 97; Karpat, 2001, s. 186).

Tımar sisteminin sosyal sonuçları da bu dönüşüm sürecinde büyük önem taşımaktadır. Sipahi-reaya ilişkisi üzerine kurulu hiyerarşik düzen, malikâne sistemiyle birlikte yerel eşraf ve ayan sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış; bu da taşra toplumunun siyasal, ekonomik ve sosyal dengelerini değiştirmiştir. Reayanın sosyal hareketliliği sınırlanmış, vergisel yükleri artmış ve devletten doğrudan destek alma imkânı azalmıştır. Bunun yerine yerel güç odakları toplumsal yaşamda belirleyici hâle gelmiş, bu da merkezi otoritenin yeniden yapılanma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Tanzimat sonrası geliştirilen mülkiyet, vatandaşlık ve bürokrasi esaslı yapı, bu boşluğu doldurma çabasının kurumsal ürünüdür.

Tımar sisteminin çözülüşü aynı zamanda Osmanlı'nın sanayileşme süreciyle de doğrudan ilişkilidir. Klasik dönemin aynı vergiye dayalı tarımsal üretim modeli, Sanayi Devrimi'nin gerektirdiği sermaye birikimini, teknik uzmanlığı ve şehirleşmeyi sağlayamamıştır. Ancak Tanzimat'la birlikte atılan adımlar, bireysel mülkiyetin hukuken güvence altına alınması, vergi sisteminin rasyonelleştirilmesi ve taşrada düzenli idari yapının tesis edilmesi gibi gelişmeler, sanayi toplumunun ön koşullarını oluşturan yapısal değişimleri ifade etmektedir (Pamuk, 2009, s. 104). Tımarın ortadan kalkışıyla birlikte bilgi yönetimi, tapu sicilleri, temettuat defterleri gibi modern veri kayıt sistemleri ortaya çıkmış; bu da modern devletin bilgiye dayalı idare anlayışının Osmanlı pratiğine yansımaları olmuştur.

Bu çok katmanlı dönüşüm süreci, yalnızca devletin idari yapısını değil, aynı zamanda toplumsal işleyişi, ekonomik yapıyı ve bilgiye dayalı denetim mekanizmalarını da yeniden şekillendirmiştir. Tımar sisteminin çözülmesiyle birlikte Osmanlı Devleti, geleneksel temsiliyet ve toplumsal hiyerarşi mekanizmalarının ötesine geçerek birey-devlet ilişkisinde modern normlara yönelmiştir. Bu geçiş süreci, özel mülkiyetin yaygınlaşmasıyla birlikte hukuki güvencenin artması, devletin taşra üzerindeki doğrudan otoritesinin yerini yazılı kayıtlarla izlenen dolaylı kontrol biçimlerine bırakması gibi yapısal sonuçlar doğurmuştur.

Sonuç olarak tımar sistemi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde sağlamış olduğu istikrar, verimlilik ve denetim kapasitesiyle merkez-taşra bütünlüğünü mümkün kılmıştır. Sistemin çöküşü ise Osmanlı'da merkezileşme, mali reformlar ve bürokratik dönüşüm gibi modern devlet yapısının temel taşlarının döşenmesini zorunlu kılmış; bu yönüyle sanayi toplumuna geçişin altyapısını hazırlayan bir tarihsel eşik işlevi görmüştür. Bu nedenle tımar sistemi, yalnızca Osmanlı klasik çağının değil, aynı zamanda modernleşme sürecinin de anlaşılmasında kilit önemde bir kurumsal yapıdır. Uzun ömrü, çok katmanlı yapısı ve bıraktığı kalıcı miras ile tımar sistemi, Osmanlı siyasi düşüncesi ve iktisat anlayışının evrimi açısından tarihsel bir laboratuvar niteliğindedir. Tımarın ortadan kalkışı, yalnızca geçmişin kapanışı değil; aynı zamanda yeni bir idari, ekonomik ve toplumsal düzenin başlangıç çizgisidir.

Kaynakça

- Barkan, Ö. L. (1957). *Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I-III. Vakıflar Dergisi*, 2, 279-386.
- Barkan, Ö. L. (1970). XVI. asırda Türkiye'de imar hareketleri ve belediye teşkilatı. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 32(1-4), 23-61.
- Darling, L. T. (1996). *Revenue-raising and legitimacy: Tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Brill.
- Farıoqhi, S. (1999). *Osmanlı'da kentler ve kentliler: Kentli bir toplumun doğuşu* (Çev. N. Öktem). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken Yayınları.
- İnalçık, H. (1994). *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karpat, K. H. (2001). *Osmanlı modernleşmesi: Toplum, kurumsal değişim ve birey*. İmge Kitabevi.
- Kütükoğlu, M. S. (1991). *Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı ekonomisi ve kurumları: Seçilmiş yazılar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009). Osmanlı Türkiye'sinde küreselleşme, iktisat politikası ve büyüme (1820-1913). In M. Karaman (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalkınma fikirleri ve uygulamaları* (ss. 99-116). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution and Republic*. Cambridge University Press.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I-II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BÖLÜM II- SANAYİ DEVRİMİ VE OSMANLI: TEKNOLOJİK, EKONOMİK VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM

2.1. Giriş

Osmanlı'da tımar sistemine dayalı klasik tarım toplumunun temel nitelikleri bir önceki bölümde ele alınmıştır. Bu yapı, yalnızca üretim biçimini değil; aynı zamanda sosyal düzeni ve devletin taşra üzerindeki idari ve mali kontrol mekanizmalarını da belirleyen merkezi bir kurumsal çerçeve oluşturmuştur. Ancak bu tarımsal yapı, 18. yüzyıl itibarıyla Avrupa'da başlayan ve küresel düzeyde yayılan büyük dönüşümlere karşı sınırlı bir adaptasyon kapasitesi gösterebilmiştir.

Sanayi Devrimi terimi ilk kez İngiliz iktisatçı Arnold Toynbee tarafından kullanılmıştır. Toynbee'nin *Industrial Revolution* adlı çalışması, sanayi devrimini yalnızca teknolojik ilerleme olarak değil, aynı zamanda tarihsel koşullarla şekillenen iktisat politikalarının bir sonucu olarak değerlendirir (Ak İktisat Ansiklopedisi II, 1973, s. 815). 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de başlayan bu süreç, tarım ve zanaata dayalı geleneksel üretim biçimlerini dönüştürerek, makineleşme ve fabrikalaşma temelli bir sanayi toplumunun temellerini atmıştır (Ana Britannica XXVII, 1994, s. 127). Bu dönüşüm, teknik gelişmelerin yanı sıra siyasal istikrar, güçlü denizcilik ağı, sömürgelerden sağlanan hammadde akışı ve sermaye birikimi gibi çok sayıda yapısal faktörün birleşimiyle ortaya çıkmıştır (Lajugie, 1968, s. 58–59).

Sanayi Devrimi, 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar İngiltere başta olmak üzere Almanya, Amerika ve Japonya gibi ülkelerde derin iktisadi ve toplumsal değişimlere

neden olmuştur. Tarımın görece önemini yitirmesiyle birlikte sanayi ve hizmet sektörleri öne çıkmış; üretim ilişkileri, sınıf yapıları ve kentleşme dinamikleri köklü bir dönüşüm geçirmiştir (Yılmaz, 2008, s. 5). Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik yapıları değil; aynı zamanda siyasal kurumları, birey-toplum ilişkilerini ve toplumsal değer sistemlerini de etkilemiş, modern toplumun temellerini şekillendirmiştir.

Bu süreçte eğitim, sanayileşmenin vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiş ve özellikle laik halk eğitimi aracılığıyla okuryazarlık oranlarında ciddi artışlar yaşanmıştır. Eğitimin yaygınlaşması, bireylerin yalnızca üretim süreçlerinde değil, bilgi dolaşımında ve toplumsal farkındalık alanlarında da aktif roller üstlenmelerine imkân tanımıştır (Wells, 1959, s. 245). Devletlerin bu süreçte ekonomik gelişmeyi desteklemek amacıyla müdahil oldukları başlıca alanlar arasında eğitim, mühendislik, ulaştırma ve altyapı politikaları yer almıştır (Yücel, 2006, s. 35).

Makineleşmenin hız kazandığı bu dönemde, iplik ve dokuma sanayisinde hareketli mekiğin icadı, çelik üretiminde yeni tekniklerin kullanımı, buhar gücüyle çalışan makinelerin geliştirilmesi ve maden kömürünün yaygınlaşması gibi gelişmeler üretim kapasitesini olağanüstü ölçüde artırmıştır (Lajugie, 1965, s. 22). Özellikle 1870'lerden itibaren bilimsel buluşların sistematik biçimde sanayi üretimine aktarılmasıyla “İkinci Sanayi Devrimi” olarak adlandırılan yeni bir aşamaya geçilmiştir (Gerçek, 2006, s. 4–5).

Osmanlı Devleti ise aynı dönemde hâlen tımar temelli bir tarım ekonomisine dayalı toplumsal yapısını sürdürmekteydi. Toprağa bağlı üretim ve askeri hizmet esasına dayanan bu sistem, klasik dönem boyunca merkez-taşra bütünlüğünü sağlamada başarılı olmuşsa da, sanayi toplumunun gerektirdiği kurumsal dönüşümlere karşı giderek uyum sağlayamaz hâle gelmiştir. Tımar sisteminin çözülmesiyle birlikte ortaya çıkan idari ve

ekonomik boşluk, Osmanlı modernleşmesinin önündeki en büyük yapısal engellerden biri olarak belirmiştir. Bu nedenle, Sanayi Devrimi'nin Osmanlı üzerindeki etkilerini anlamak için yalnızca Avrupa'daki teknik ve ekonomik gelişmeler değil, aynı zamanda bu gelişmeler karşısında Osmanlı'nın geleneksel kurumsal yapılarında ortaya çıkan değişim ihtiyacı da dikkate alınmalıdır.

İzleyen bölümde, Sanayi Devrimi'nin Osmanlı toplumuna ve ekonomisine etkileri; tımar sisteminin çözülüşü, yeni iktisadi yapılanmaların ortaya çıkışı ve devletin sanayileşme girişimleri bağlamında ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

2.2. Sanayi Devrimi'nin Bilimsel ve Felsefi Temelleri

Sanayi Devrimi öncesinde üretim, basit araç gereçlerle ve genellikle aile üyelerinin yardımıyla evlerde ya da küçük atölyelerde gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde ana enerji kaynağı, insan ve hayvan gücü gibi fiziksel kuvvetlerdi. Ancak Sanayi Devrimi ile üretim biçimi köklü bir dönüşüme uğramış, makinelerle yapılan üretim evlerden fabrikalara taşınmıştır. 18. yüzyılda daha karmaşık makineler geliştirilmiş ve bu makineler, buhar gücü ile çalıştırılmaya başlanmıştır. Özellikle buhar makinesinin icadı ve geliştirilmesi, üretim süreçlerinde devrim niteliğinde bir değişim yaratmıştır (Günay, 2002: 12).

Sanayi Devrimi, 15. ve 17. yüzyıllar arasındaki bilimsel, felsefi, siyasal ve dinsel gelişmelerin bir sonucu olarak şekillenmiştir. Aydınlanma felsefesi, bilimsel devrim ve Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi'nin öncüsü olmuştur. Akıl ve insan merkezli düşünce sistemini benimseyen modernite, sanayileşme sürecini hızlandırmıştır. Bilimsel devrimle birlikte teknolojik gelişmeler ivme kazanmış ve Sanayi Devrimi'nin her aşamasında bilim, teknolojinin hizmetinde olmuştur.

Sanayi Devrimi'nin temelini oluşturan 16. ve 17. yüzyıl düşünce yapıları, Protestan Reformu'nun etkisiyle "bugün çok çalışıp yarını düşünmeyin" anlayışını benimsemiş ve bu düşünce

yapısı, sanayi kapitalizminin temellerini oluşturmuştur. Aydınlanma Çağı filozofları bilimsel yöntemi ve rasyonel düşünmeyi geliştirirken, Fransız Devrimi sanayi devrimine siyasal açıdan katkıda bulunmuştur.

Sanayi Devrimi'nde belirleyici olan bazı dönüm noktaları şu şekilde sıralanabilir:

- Newton'un 1687'de yayımladığı "Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri", bilimsel gelişmeler açısından temel bir referans olmuştur.
- James Watt'ın 1765'te buhar makinesini geliştirerek enerji kaynağı olarak kullanması, üretim süreçlerinde büyük bir dönüşüme neden olmuştur.
- Adam Smith'in 1776'da kaleme aldığı "Milletlerin Zenginliği" adlı eser, Sanayi Devrimi'nin ekonomik temelini oluşturmuştur.
- 1789'daki Fransız Devrimi, siyasi yapıyı dönüştürerek sanayi kapitalizminin gelişmesine zemin hazırlamıştır (Mason, 2001: 68-69).

Sanayi Devrimi sürecinde bilim ve teknoloji arasındaki etkileşim giderek artmış, 19. yüzyılın sonlarından itibaren eğitim yaygınlaşmış ve firmalar, teknolojik rekabet avantajı sağlamak için araştırma ve geliştirmeye daha fazla kaynak ayırmaya başlamıştır. Bilim, bu dönemde dünyayı anlamaktan çok, teknolojik gelişmelere hizmet etmeye yönelmiş, böylece mühendislik alanları önem kazanmıştır. Teknolojik ilerlemeler, toplumsal yapı üzerinde dönüşümlere neden olmuş ve sanayileşme sürecini hızlandırmıştır (Yılmaz, 2008: 11-12).

2.3. Sanayi Devrimi'nin Sosyoekonomik Temelleri

Sanayi öncesi toplumlar genellikle statik bir yapıya sahipti ve yaşam standartlarında önemli bir değişim yaşanmıyordu. Bu durgunluk, üretim ve verimlilikteki potansiyel

ilerlemeleri engelleyen güçlerin etkisizleşmesi ve toplumsal yapılarla sınırlı kalınması nedeniyle ortaya çıkıyordu. Sosyal yapı, bireylerin gelir sıralamasını belirleyen en önemli faktör olarak toprak mülkiyetiyle şekilleniyordu. Toprak, hem ekonomik üretimin hem de sosyal statünün temelini oluşturuyor ve toplumda güçlü bir rol oynuyordu. Nüfus yoğunluğu ise büyük ölçüde toprakların verimliliğine ve dağılımına bağlıydı. Bu dağılım çoğunlukla katı kurallar ve geleneklerle belirleniyor, böylece toplumsal hareketlilik sınırlanıyordu. Sonuç olarak, bu yapılar ekonomik ve sosyal gelişimi engelliyor ve değişime karşı dirençli bir sistem yaratıyordu (Deane, 1994: 10).

Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışında, felsefi ve bilimsel nedenlerin yanı sıra demografik değişimler ve toplumsal yapıda meydana gelen bozulmalar da etkili olmuştur. Bu sosyoekonomik değişiklikler, Sanayi Devrimi'ni tetikleyen faktörlerdendir. Sanayi Devrimi'ni doğuran sosyoekonomik nedenler kısaca şu şekilde sıralanabilir:

1. **XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da hızlı nüfus artışı:** Nüfus artışı, tarımsal üretimi zorlamış ve bunun sonucunda kentlere göçü teşvik etmiştir. Kentlerde yoğunlaşan nüfus, iş gücü ve tüketim pazarının artmasına yol açmıştır.
2. **Tarımsal gelişmeler:** Tarımda yapılan yenilikler, örneğin tarım makineleri ve yeni üretim yöntemleri, daha az iş gücüyle daha fazla üretim yapılmasını sağlamış ve bu durum kırsal alanda çalışan nüfusun bazılarını kentlere çekmiştir. Bu, sanayi iş gücü için potansiyel bir kaynak oluşturmuştur.
3. **Tüketim mallarına talep artışı:** Orta sınıfın yükselmesiyle birlikte, daha geniş bir kitle lüks mallara erişim sağlamaya başlamıştır. Bu talep, sanayi

üretiminin hızlanmasına ve ticaretin artmasına yol açmıştır.

4. **Savaşlar ve yağmalar:** Savaşlar ve kolonizasyon, Avrupa'ya büyük miktarda değerli metal getirmiştir. Bu zenginlik, kapital birikimi için temel oluşturmuş ve sanayileşme için gerekli olan finansmanı sağlamıştır.
5. **Kolonileşme ve ticaret:** Kolonileşme, Avrupa'nın dünya çapında yeni kaynaklar elde etmesini sağlamış ve bu hammaddeler sanayileşme için temel oluşturmuştur. Bu, kapitalizmin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.
6. **Orta sınıfın zenginleşmesi:** Orta sınıfın yükselmesi, yatırımcıların sanayiye yönelmesini sağlamış ve ekonomik büyüme için gerekli finansmanı temin etmiştir. Bu durum, sanayi devriminde kapital birikiminin artmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Ekonomik ve sosyal yapıdaki diğer değişimler de Sanayi Devrimi'ne katkı sağlamıştır:

- **Teknik alandaki icatlar:** Yeni teknolojik buluşlar, üretim süreçlerini hızlandırmıştır.
- **Nüfus patlaması:** Artan nüfus, şehirlerde iş gücü talebini artırmıştır.
- **Tarımsal üretim fazlası:** Aşırı üretim, mal fazlalığına ve yeni pazarlar yaratılmasına yol açmıştır.
- **Şehirleşme ve göç:** Kırsaldan kentlere göç, iş gücü akışını artırmış ve iş gücünün ucuzlamasına yol açmıştır.
- **Büyük keşifler ve uluslararası ticaret:** Yeni pazarlar ve ticaretin gelişmesi, ekonomik büyümeyi hızlandırmıştır.

- **Değerli madenlerin akışı:** Altın ve gümüş gibi değerli madenlerin Avrupa'ya akışı, zenginliği artırmıştır.
- **Ulaşım altyapısının gelişimi:** Taşıma ve pazarlama altyapılarının oluşturulması, piyasaların hızla büyümesine olanak sağlamıştır.

Sonuç olarak, bu sosyoekonomik ve teknik değişiklikler, Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde önemli faktörler olmuştur (Hamitoğulları, 1986: 147-167).

2.4. İngiliz Sanayi Devrimi: Temel Dinamikler ve Dönüşüm Süreci (1765-1850)

XVIII. yüzyılda İngiltere, güçlü anayasal monarşi yapısı, gelişmiş bankacılık ve borsa sistemi, özgür piyasa ekonomisi ve kömür ile demir gibi zengin yeraltı kaynakları ile dikkat çekiyordu. Ayrıca, güçlü bir donanma ve ticaret filolarına sahip olan ülke, sanayinin temellerini atmaya hazırlıklı bir ortam sunuyordu. Bu stratejik avantajlar, İngiltere'nin sanayi devrimine öncülük etmesine olanak sağlamıştı. Ada ülkesinin savaşımlardan ve siyasal çekişmelerden korunmuş olması da bu sürecin hızlanmasına katkı yapmıştır. Tüm bu faktörler, Sanayi Devrimi'nin İngiltere için kaçınılmaz bir sonuca dönüşmesini sağlamıştır.

Sanayi Devrimi, dış ticaretin gelişmesi, İsermaye birikiminin hızlanması ve teknik icatların üretim süreçlerine uygulanmasıyla İngiltere'de başlamıştır (Maillet, 1983: 142). Daha sonra bilim insanları, Sanayi Devrimi'ni iki aşamaya ayırarak, birinci aşamayı "İngiliz Sanayi Devrimi" olarak adlandırmışlardır.

Birinci Sanayi Dönemi, 1750'lerden 1890'lara kadar süren ve sanayi üretiminde köklü değişikliklerin yaşandığı bir süreçtir. James Watt'ın 1765'te icat ettiği buhar makinesi, üretim süreçlerinde devrim yaratarak hidrolik enerjinin yerini almış ve

kömür kullanımı sayesinde ısı enerjisinin verimliliği artmıştır. Bu dönemde kömürle elde edilen yüksek sıcaklık, madenlerin işlenmesini mümkün kılarken, yeni metal işleme tekniklerinin gelişmesini sağlamıştır. Buhar gücünün sanayideki kullanımı, üretim hacmini artırmış ve sanayi emeği sürecinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak, bu gelişmelerin insan yaşamı ve doğa üzerinde olumsuz etkiler yarattığı da gözlemlenmiştir (Akgün, 2006: 14).

Sanayi Devrimi'nin ilk döneminde, teknik yeniliklerin yayılması zaman almış ve üretim üzerindeki etkileri bir süre sonra hissedilmeye başlanmıştır. Örneğin, kok kömürüyle döküm tekniği, 1705-1720 yılları arasında Darby ailesi tarafından geliştirilmiş olmasına rağmen, odun kömürüyle ısıtılan fırınların tamamen ortadan kalkması bir yüzyıl sürmüştür. Cevher çıkarımı ise 1780'lerde hız kazanmış, fakat dökme demirin ve yapı malzemelerinin dayanıklılığını artırmak için ek ilerlemeler gereklidir. Metalürji alanındaki bu gelişmeler, sanayide büyük adımlar atılmasına yol açmış; ilk demir köprüler ve metal gemiler inşa edilmiştir. 1770'te Seven Irmağı üzerinde inşa edilen ilk demir köprü ve 1787'de Wilkinson tarafından üretilen ilk metal gemi, bu dönemin mühendislik başarıları arasındadır. Ancak, bu yapıların sağlamlık ve dayanıklılıklarını artırabilmek için yeni tekniklerin geliştirilmesi gerekmiştir; bu yenilikler ancak 1784'te mümkün olabilmiştir (Dünyayı Değiştiren Olaylar, 2005: 4).

Sanayi Devrimi'nin tekstil sektörü üzerindeki etkileri de önemli olmuştur. Tekstil endüstrisindeki rasyonel ilerlemeler, Birinci Sanayi Devrimi'nin temel taşlarını oluşturmuştur. John Kay, 1733'te icat ettiği seyyar mekik ile dokuma hızını artırmış, bu buluş dokumacının bir elini serbest bırakmıştır (Bilim ve Teknoloji Ansiklopedisi, 1991: 191). Ardından 1764'te James Hargreaves'in "Spinning Jenny" adlı eğirme makinesi, bir kerede sekiz iplik eğirerek üretim hızını artırmış ve Hargreaves'in ölümünden sonra, 1778'de İngiltere'de 20.000'den fazla

"Spinning Jenny" aktif hale gelmiştir (Gerçek, 2006: 8). Sanayi Devrimi'nin tekstil sektöründeki dönüştürücü etkileri, tarihi bir adım olmuştur.

1775'te Samuel Crompton, her türlü tekstil makinesine uyumlu ve dayanıklı iplik üreten Spinning Mule'ı icat etmiştir. Bu makine, önceki çıkırıklara kıyasla çok daha yüksek verimlilikle ince ve dayanıklı pamuk ipliği üretmiş, eğirme ile dokuma arasındaki dengeyi yeniden kurarak İngiltere'de üretim yöntemlerinin hızla rasyonelleşmesine yol açmıştır (Dünyayı Değiştiren Olaylar, 2005: 5). Richard Arkwright, artan kumaş talebine karşılık olarak, Mule Jenny ve Water Frame'in özelliklerini birleştirerek yeni bir tezgâh geliştirmiş ve fabrikalar kurarak seri üretime geçmiştir (Bilim ve Teknoloji Ansiklopedisi, 1991: 191-192). Ancak dokuma sanayisindeki hızlı gelişim, iplik üretiminde teknolojik geriliklere yol açmış ve bu dengesizlik teknolojik ilerlemenin itici gücü olmuştur (Üskent, 2006: 6-7).

1785'te, buhar gücüyle çalışan ilk mekanik dokuma tezgâhı icat edilerek dokuma üretimi devrim niteliğinde değişmiştir. 1803'te Thomas Johnson, buhar gücüyle çalışan tezgâhların sürekliliğini sağlayan "dressing frame"i geliştirmiştir. Bu yenilik, 1823'te İngiltere'de 10.000 mekanik dokuma tezgâhının faaliyete geçmesini sağlamıştır. Buhar enerjisinin kullanımı, makinelerin verimliliğini artırmış ve fabrikalarda yoğun üretimi zorunlu hale getirmiştir (Gerçek, 2006: 9-10).

Sanayileşme süreci, iş gücünün daha düşük ücretlerle çalışmasına yol açmış, yeni yerleşim alanları ve işçi toplulukları oluşmuş ve sanayileşme ile şehirleşme hızlanmıştır (Yücel, 2006: 27). Bu süreç, geleneksel iş yapma şekillerini değiştirmiş ve üretime odaklanan sanayicilerin tüccarlara karşı baskın hale gelmesine neden olmuştur. Bu değişim, toplumsal yapıyı köklü bir şekilde dönüştürmüştür (Galbraith, 2004: 61).

19. yüzyılın sonlarına doğru elektro manyetik alanın gelişmesiyle, telsiz ve haberleşme teknolojilerinin temelleri atılmaya başlanmıştır. James Watt'ın buharla çalışan makineleriyle başlayan bu süreç, 1795'te Watt'ın batarya keşfi, 1800'de Nicholson'ın elektroliz yöntemi, 1838'de Samuel Morse'un telgrafı icadı ve 1888'de Heinrich Hertz'in radyo haberleşmesini keşfi gibi önemli buluşlarla ilerlemiştir (Mason, 2001: 68-69).

İngiltere'de başlayan bu gelişmeler, komşu ülkelere hızla yayılarak sanayi devrimini tetiklemiş ve kıta Amerika'nın kuzeyine kadar ulaşmıştır (Yücel, 2006: 35).

2.5. İkinci Sanayi Devrimi

XIX. Yüzyıl, etkileri teknolojik açıdan bir asırdan fazla sürecek bir dizi gelişmeye sahne olmuştur. Bu gelişmeler, makinelerin icadı, insan ve hayvan dışında yeni enerji kaynaklarının bulunup kullanımının yaygınlaşması, teknoloji ve bilimin birleşmesi şeklinde üç aşama kaydetmiştir (Yılmaz, 2008: 9).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, elektrik motoru, içten yanmalı motor, telefon ve telsiz gibi icatlar sanayi alanını dönüştürerek dünya ekonomik yapısını değiştirmiştir. Bu döneme İkinci Sanayi Devrimi denir. Bu dönemde sanayiler daha verimli çalışmaya başlamış, kömür en yaygın enerji kaynağı olarak kullanılmış ve organik kimyasallar çoğunlukla kömür katranından elde edilmiştir. Ayrıca, demir ve çelik endüstrilerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1856'da İngiltere'de Henry Bessemer ham çelik üretimi için yeni bir süreç geliştirmiş, 1867'de ise Almanya'da William Siemens benzer bir proses önermiştir. İngiltere'de 1879'da Gilchrist-Thomas, demir filizindeki yüksek kükürt oranı sorununu çözerek çelik üretiminde devrim yaratmıştır (Günay, 2002: 13). Elektrik motorunun 1880'lerdeki icadı ise İkinci Sanayi Devrimi'nin

önemli bir kilometre taşıdır. Nükleer enerji ve elektronik sektörlerinin gelişimi ise Üçüncü Sanayi Devrimi'ni başlatmıştır (Mason, 2001: 68-69).

Avrupa ve Amerika'da sanayileşme, 1860-1870 yıllarından itibaren bilimsel ve teknik ilerlemelerle birlikte, işletmelerin iç örgütlenmesinde de önemli değişiklikler getirmiştir. Bu dönemde, özellikle elektrik ve patlamalı motor gibi yeni enerji kaynaklarının keşfi, sanayi faaliyetlerinin ve insan emeğinin dönüşümünü hızlandırmış, böylece büyük fabrika üretim örgütlerinin yeniden şekillenmesine olanak sağlamıştır. 1880-1920 yılları arasındaki dönem, "İkinci Sanayi Devrimi" olarak adlandırılabilir (Dünyayı Değiştiren Olaylar, 2005: 11). Bu dönemde, elektrik enerjisinin kullanımı ve patlamalı motorlar gibi buluşlar, enerji üretim ve dağıtım süreçlerinde önemli yeniliklere yol açmıştır. Aynı zamanda Taylor'un işbölümü yöntemleri, fabrikasyonun üretim örgütlenmesinde verimlilik artışı sağlamıştır (Yücel, 2006: 29).

Bilim insanları ve mühendisler, fizik ve kimya alanındaki ilerlemeleri sanayide uygulayarak yeni sanayi dallarının temelini atmıştır. Bu ilerlemeler, çelik, kimyasallar, elektrik ve manyetik alanlarda önemli buluşları beraberinde getirmiş, elektrik endüstrisinin temelleri atılmıştır. Bu gelişmeler, daha büyük ve verimli sanayi sektörlerinin doğmasına neden olmuştur. Metalürji pazarlarının genişlemesi, ABD'de inşaat, gemi yapımı, otomobil ve havacılık sektörlerini de içine alan yeni bir ekonomik dinamiği beraberinde getirmiştir (Dünyayı Değiştiren Olaylar, 2005: 12). Bu süreç, bilimsel ve teknolojik buluşların birleşerek, elektrik çağına geçişi hızlandırmıştır.

Elektrik Çağı, 1882'de Thomas Edison'ın New York'ta elektrikli aydınlatma sistemini hayata geçirmesiyle başlamış, bu teknoloji hızla lokomotifler, tramvaylar ve makinelerde de kullanılmaya başlanmıştır. Elektrik endüstrisi, büyük şirketlerin

kontrolüne geçmiş ve ABD'de hızla yaygınlaşan elektrikli aydınlatma, kısa süre içinde Avrupa'da da benimsenmiştir (Yılmaz, 2008: 28). Elektriğin sanayide yaygınlaşması, enerjinin ucuz ve uzak mesafelere taşınabilir hale gelmesini sağlamış, sanayileşmeyi hızlandırmış ve gece vardiyalarının başlamasına olanak tanımıştır. Ayrıca, telgraf, telefon ve radyo gibi iletişim araçlarının kullanımının artması, sanayinin daha verimli çalışmasına katkı sağlamıştır (Yücel, 2006: 39).

Metalürji üretiminin yaygınlaşması, 1890'larda ABD'de yüksek binaların inşasına başlanmasına ve buharlı gemilerin yelkenli gemilere üstünlük sağlamasına olanak tanımıştır. Ayrıca, otomobil ve havacılık sektörü de bu dönemde önemli bir gelişim göstermiştir. Elektrik endüstrisinin temelleri, Volta'nın pili, Ampère ve Faraday'ın yasaları, Edison'un ampülü ve ilk elektrik dağıtım sistemi gibi buluşlarla atılmıştır. Elektrik akımını taşımak için geliştirilen transformatörler ve yüksek gerilim hatları, 1908'de kurulum aşamasına gelmiştir (Mason, 2001: 470-471).

İkinci Sanayi Devrimi sırasında kimya sektörü büyük yenilikler yaşamış; azotlu gübreler, patlayıcılar ve sanayi ara malları gibi ürünler yaygınlaşmıştır. Ayrıca organik kimya önemli bir alan olarak gelişmiştir (Dünyayı Değiştiren Olaylar, 2005: 12). Amerika Birleşik Devletleri, iç savaşın ardından hızla sanayileşmiş ve 20. yüzyıla güçlü bir sanayi devleti olarak girmiştir. Almanya ise I. Dünya Savaşı sırasında kimyasal maddeler ve elektrik sanayisinde öncülük etmiştir (McNeill, 2004: 651).

2.6. Sanayi Devriminin Toplumsal ve Ekonomik Etkileri

Sanayi Devrimi, özellikle İngiltere'de başlayarak, dünya genelinde yalnızca ekonomik dönüşümleri tetiklemekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve kültürel yapıyı da köklü biçimde değiştirmiştir. Teknolojik yenilikler ve

gelişmelerle ilerlerken, bu süreç aynı zamanda yoğun emek sömürüsüne dayalı yeni bir sistemin oluşmasına neden olmuştur (Gerçek, 2006: 47). Bu bölümde, Sanayi Devrimi'nin toplumsal sınıf yapısını ve kentleşme süreçlerini ele alarak, devrim sonrası gözlemlenen sosyoekonomik değişimleri inceleyeceğiz.

2.6.1. Toplumsal Sınıf Yapısındaki Değişimler

Sanayi Devrimi'nin başlangıcında, sömürgecilik ve sanayileşmenin getirdiği maddi zenginlik ile güçlenen burjuvazi, toplumsal yapıyı dönüştürmüştür. Burjuvazinin gücü, 1789'daki Fransız Devrimi ile somutlaşmış ve devrim, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideallerini savunarak toplum düzenini altüst etmiştir (Giddens, 1981: 14). Sanayi Devrimi, Batı toplumlarında sınıf yapılarında değişikliklere yol açmış ve Fransız entelijansiyaasının etkisiyle işçi hareketleri ve sendikalizmin temellerini atmıştır.

Sanayi Devrimi'nin etkisiyle, burjuvazi daha fazla güç kazanırken, işçi sınıfı ise siyasal ve sosyal haklardan yoksun kalmıştır. Burjuvazi, işçilerin haklarını savunmuş olsa da çoğunlukla kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Özel mülkiyet, serbest girişim ve liberalizm gibi ideolojiler bu dönemde önemli bir yer tutmuş, kapitalist sistemin hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır (Stark, 1994: 223).

Sanayi Devrimi'nin getirdiği işbölümü ve sermaye birikimi ile, toplumsal yapı yeniden şekillenmiş ve liberalizmin temelini oluşturan “Homo Economicus” anlayışı yaygınlaşmıştır (Çetin, 2002: 88-89). Özellikle kırsal alanlardan gelen işçi sınıfı, kentleşen şehirlerde konut sıkıntısı, yetersiz beslenme ve işsizlik gibi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, işçilerin siyasal ve sosyal haklarını talep etmeye başlamasına neden olmuştur.

İşçi sınıfının örgütlenmesi ve sendikal hareketlerin gelişmesi, toplumsal yapıda önemli değişikliklere yol açmıştır. Başlangıçta yasaklanan sendikal hareketler, zamanla yasal hale

gelmiş ve işçilerin asgari ücret, çalışma saatleri gibi hakları için iyileşmeler sağlanmıştır (Yılmaz, 2008: 17).

2.6.2. Şehirleşme ve Demografik Değişimler

Sanayi Devrimi, kırsal alanlardaki yoksullaşma ve şehirlerdeki iş gücü talebinin artmasıyla, günümüzde kentleşme olarak adlandırılan nüfus hareketlerinin temellerini atmıştır (Özcan, 1997: 51). Sanayi Devrimi'nin etkisiyle iş bulmak amacıyla kırsal alanlardan şehirlere göç eden insanlar, üretim merkezlerinin bulunduğu kentlerde yoğunlaşmıştır. 18. yüzyıl sonlarına doğru, İngiltere'de nüfusun büyük bir kısmı küçük kasabalarda yaşarken, 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde kentlerde yaşayan nüfus oranı hızla artmıştır (Gerçek, 2006: 46-47).

Sanayileşme ile birlikte, kırsal alanlarda tarımın verimli hale gelmesi ve daha fazla insanı besleyebilmesi, sanayileşmiş bölgelere nüfus akışını hızlandırmıştır. Ancak bu dönemde toplumsal sınıfların refahı artarken, alt sınıflar sefalet içinde kalmıştır. Aynı zamanda, serbest piyasa koşullarına müdahale edilmemesi, işçi sınıfının yaşadığı sefaletin artmasına yol açmıştır (Özcan, 1997: 51).

Sanayi Devrimi'nin getirdiği hızlı şehirleşme, büyük sanayi kentlerinin kurulmasına ve nüfusun büyük kısmının sanayide çalışmaya başlamasına neden olmuştur. Ancak kentleşme ile birlikte evlerin kalabalıklaşması, elektrik gibi modern altyapıların eksikliği ve kötü yaşam koşulları da ciddi sorunlar doğurmuştur. Örneğin, Manchester'da 1840'larda 212 kişiye bir tuvalet düşerken, salgın hastalıklar ve uzun çalışma saatleri gibi olumsuz koşullar halk sağlığını tehdit etmiştir (Günay, 2002: 13).

2.6.3. Sosyal ve Ekonomik Görünüm

Sanayi Devrimi, kitlesel üretimin yaygınlaşmasına ve sermaye birikiminin hızlanmasına yol açarak büyük çiftliklerin,

fabrikaların ve şirketlerin kurulmasına neden olmuştur. Bu süreç, kırsal alanlardaki mülkiyet yapısını köklü bir şekilde değiştirmiş ve önemli sosyoekonomik dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Bilimsel ziraat yöntemlerinin benimsenmesi ve toprakların daha etkin kullanılması, büyük tarım işletmelerinin hızla büyümesine yol açarken, birçok küçük çiftçinin topraklarını terk edip sanayi ve tarım sektörlerinde ücretli işçi olarak çalışmaya başlamasına neden olmuştur (Yılmaz, 2008: 15). Bu gelişme, kırsal alanlardaki geleneksel üretim yapısının hızla erimesine ve sanayileşme süreciyle paralel olarak şehirlerdeki iş gücü talebinin artmasına yol açmıştır.

Endüstri Devrimi'nin en belirgin sonuçlarından biri de toprak kullanımındaki derin değişikliklerdir. 1790'lı yıllarda büyük toprak sahipleri, ekilen toprakların büyük kısmını kontrol ederken, köylüler topraklarında çalışıyordu. Ancak kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olmaya başlamasıyla bu yapı hızla değişmiş ve köylü sınıfı büyük oranda ortadan kalkmıştır (Hobsbawm, 2003: 91). Bu dönüşüm, toprak sahipliğinden çok daha verimli ve kârlı olan sanayi üretimine yönelen kapitalist sistemin egemenliğini pekiştirmiştir. Sanayi Devrimi'nin getirdiği kapitalist anlayış, hammadde ve iş gücünü kontrol eden ülkelerin sanayileşme sürecinde ön plana çıkmalarına olanak sağlamıştır. Bu süreç, sanayileşen Batı ülkelerinin küresel ekonomideki hâkimiyetlerini pekiştirmiştir.

Sanayi Devrimi, aynı zamanda İngiltere ve diğer emperyalist ülkelerin ekonomik refahını artırmış, ancak bu gelişim yalnızca içsel dinamiklerle sınırlı kalmamış, sömürgecilik yoluyla elde edilen hammaddelerle de desteklenmiştir. Köle emeği, sömürgelerden gelen hammadde ve iş gücü, sanayi devriminin başarısında kritik bir rol oynamıştır (Kaya, 2006: 2). Bu durum, sanayileşmiş metropollerin küresel ekonomik dengelerdeki etkilerini arttırmış ve emperyalist ilişkilerin derinleşmesine yol açmıştır.

Sonuç olarak, Sanayi Devrimi, yalnızca ekonomik yapıları dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal ve siyasal ilişkilerin yeniden şekillenmesine de neden olmuştur.

2.7. Osmanlı'da Sanayi Devriminin Ekonomik ve Sosyal Yansımaları

19. yüzyılın ortalarında başlayan Sanayi Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda derin ekonomik, toplumsal ve kültürel değişimlere yol açmıştır. Avrupa'daki bu büyük dönüşüm, Osmanlı'nın ekonomik yapısını modernleştirme çabalarına etki etmiş ve sanayileşme yolunda bazı adımlar atılmasını teşvik etmiştir. Ancak, bu değişimlerin Osmanlı'daki yansıması, Avrupa'daki sanayileşme süreçlerinden çok daha yavaş ve sınırlı olmuştur (Pamuk, 2000, s. 109).

Osmanlı yönetimi, Sanayi Devrimi'nin gelişimini izleyerek 18. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşme için çeşitli girişimlerde bulunmuş, ancak bu girişimler genellikle geç kalmış ve kaynak eksiklikleri nedeniyle etkili olamamıştır. 1856 tarihli Islahat Fermanı, yerli sanayiye güçlendirmeyi ve sanayi yatırımlarını teşvik etmeyi amaçlamış, fakat sanayileşmeye dayalı bir ekonomik yapıya geçiş ve tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine dönüşüm, Osmanlı'daki ekonomik yapının geleneksel ve dışa bağımlı olması nedeniyle Batı'daki gibi hızlı bir şekilde gerçekleşmemiştir (Öztürk, 2009, s. 112).

Sanayi Devrimi'nin etkileri, özellikle Osmanlı'daki dışa bağımlılığın artmasına yol açmıştır. Avrupa'dan ithal edilen sanayi ürünleri, yerli üreticilerin rekabet gücünü düşürmüş ve geleneksel üretim metotlarıyla yapılan el zanaatlarının gerilemesine sebep olmuştur. Osmanlı'daki sanayinin gelişiminde en büyük engellerden biri, sermaye birikiminin yetersizliği ve sanayiye yönelik girişimcilik ruhunun eksikliği idi. Özellikle Batı'dan gelen makineler ve fabrikalar, Osmanlı'nın

yerli üretimini olumsuz etkilemiş ve yerel sanayinin gelişmesini engellemiştir (Pamuk, 2000, s. 112; Inalcık, 1997, s. 135).

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu, Batı'dan gelen sanayiye dayalı teknoloji ve bilgiye adapte olabilmek için çeşitli adımlar atmıştır. Tanzimat dönemi ve sonrasındaki Islahat Hareketleri ile fabrikalar kurulmuş ve bazı meslek okulları açılmıştır. Ancak, nitelikli iş gücü eksikliği, teknolojik altyapının yetersizliği ve finansal imkansızlıklar, sanayileşme sürecinin başarıya ulaşmasını engellemiştir (İnalçık, 1997, s. 134).

Demiryolu projeleri, Osmanlı'nın ulaşım altyapısını geliştirmeyi amaçlamış, ancak büyük ölçüde yabancı sermaye ile gerçekleştirilmiştir. Bu durum, Osmanlı'nın dışa bağımlılığını artırmış ve Batı'nın sanayi ürünlerinin Osmanlı topraklarında daha hızlı taşınmasına olanak sağlamıştır. Demiryolları, Osmanlı içinde ticareti canlandırmak yerine, Batı'dan ithalatı daha da kolay hale getirdiği için Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri olumsuz olmuştur (Owen, 1981, s. 91).

Sanayi Devrimi Osmanlı ekonomisini dönüştürmekte yeterince etkili olamamış, sanayileşme süreci yavaş ve yetersiz ilerlemiştir. Dışa bağımlı ekonomik yapı, yeterli sermaye birikiminin olmaması ve Batı'nın ekonomik politikaları Osmanlı'nın sanayileşme çabalarını sınırlamıştır. Tüm bu etkenler, Osmanlı'nın sanayileşme sürecini Avrupa'ya göre geri plana itmiş ve İmparatorluğun çöküş sürecini hızlandırmıştır (Erdem, 2016: 18).

2.8. Sonuç

Sanayi Devrimi, İngiltere'den başlayarak tüm dünyaya yayılan ve ekonomik, toplumsal, siyasal ve çevresel dönüşümlere yol açan bir süreçtir. 1765-1850 yılları arasında, İngiltere, "dünyanın atölyesi" olarak anılmış ve dünya ekonomisinin en güçlü ülkesi haline gelmiştir. Sanayi devrimi, ardından Belçika, Fransa, Almanya, ABD, SSCB ve Japonya gibi ülkelerde de

etkisini göstermiştir. Bu devrim, XX. yüzyılda Çin ve Hindistan gibi ülkelerde de etkili olmaya başlamıştır (Günay, 2002: 12).

Sanayi Devrimi'nin toplumsal yapıları dönüştürmesi, yeni sınıf yapılarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Burjuvazi, sermayeye ve üretim araçlarına sahip olan sınıf olarak yükselirken, sanayileşmenin getirdiği iş gücü gereksinimiyle birlikte işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm, bireyciliği ve maddi başarıyı öne çıkaran bir düşünsel değişim yaratmıştır. Toplumun yapısındaki bu dönüşüm, insanları, ürettikleri makinelerin kölesi haline getirmiştir. Batı kapitalizminin, doğu üzerindeki sömürgeci egemenliği pekiştirilmiş, Ortaçağ'da feodal yapıların yerine yeni bir burjuvazi sınıfı gelmiştir. Bu dönüşüm, toplumun demokratikleşmesi adına önemli adımlar atılmasına neden olmuştur (Yıldırım, 2003: 231).

Sanayi Devrimi'nin çevresel etkileri, yalnızca batıda değil, dünya genelinde hissedilmiştir. Endüstriyel faaliyetlerin artması, hava, su ve toprak kirliliği gibi çevre sorunlarını derinleştirmiştir. İnsanlar, bu çevresel etkilere karşı daha temiz bölgelerde yaşam alanları aramaya başlamışlardır. Karbondioksit ve sera gazlarının atmosfere salınımı, küresel ısınmayı hızlandırmış ve doğal çevreyi tehdit etmiştir. Bu durum, endüstriyel faaliyetlerin doğaya verdiği zararın büyüklüğünü kanıtlamaktadır.

Sanayi Devrimi'nin olumsuz etkileri yalnızca çevresel değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik yapılar üzerinde de büyük etkiler yaratmıştır. Kapitalist üretim modeli, dünya genelinde kaynakların hızla tükenmesine neden olmuş ve bu da gelecekteki nesillerin yaşam alanlarını tehdit etmeye başlamıştır. Üretim ve tüketim alışkanlıkları, insanların makineler ve sermaye etrafında şekillenmesine yol açmış, bu da toplumsal yapıyı köklü bir şekilde değiştirmiştir.

Sanayi Devrimi'nin Osmanlı'daki etkisi farklı bir boyutta gerçekleşmiştir. Avrupa'dan gelen sanayi malları, yerli

üreticilerin rekabet gücünü zayıflatmış ve sanayileşme için gereken sermaye ve iş gücü eksiklikleri, Batı'nın gerisinde kalmasına yol açmıştır. Batı'nın sanayileşmesi, Osmanlı'nın ekonomik zayıflamasına neden olmuş ve kültürel dönüşüm süreci bunu hızlandırmıştır. Osmanlı'da sanayi devrimi beklenen başarıyı sağlayamamış ve dışa bağımlılık artmıştır, bu da ekonomik çöküşü hızlandırmıştır (Erdem, 2016: 21; Quataert, 1994: 78).

Sonuç olarak, Sanayi Devrimi, dünya genelinde toplumsal, ekonomik ve çevresel yapıları köklü bir şekilde değiştirmiştir. Batı'nın sanayileşmesi, içindeki toplumsal yapıları dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda diğer ülkeleri etkilemiş ve yeni güç dinamikleri ortaya çıkarmıştır. Osmanlı'daki toplumsal ve ekonomik yapılar bu dönüşüm sürecine geç katılmış ve bu gecikme imparatorluğun çöküşünü hızlandırmıştır. Sanayi devrimi, teknolojik ve ekonomik ilerleme sağlasa da çevresel ve toplumsal açıdan büyük bedeller ödemek zorunda kalınmıştır. Bugün, bu etkilerin izleri dünya genelinde hala hissedilmektedir.

Kaynakça

- Ak İktisat Ansiklopedisi. (1973). *Ak İktisat Ansiklopedisi* (Cilt 2). Ak Yayınları.
- Akgün, S. (2006). *Sanayileşme sürecinde çevre kalitesine verilen önem: Firmaların yaklaşımları* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Ana Britannica. (1994). *Ana Britannica* (Cilt 27). Ana Yayıncılık.
- Bilim ve Teknoloji Ansiklopedisi. (1991). Milliyet Yayıncılık.
- Çetin, H. (2002). Liberalizmin tarihsel kökenleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 79-96.
- Deane, P. (1994). *İlk Sanayi İnkılabı* (T. Güran, Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Dünyayı Değiştiren Olaylar. (2005). Sanayi Devrimi. *Hürriyet Gazetesi, Doğan Ofset A.Ş.*, 12.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devrimi'nin ardından Osmanlı sanayileşme hamleleri: Sanayi politikalarının dinamikleri ve zaafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 17-44.
- Galbraith, J. K. (2004). *İktisat Tarihi* (M. Günay, Çev.). Dost Yayınları.
- Gerçek, M. (2006). *Fransız Devrimi'nden itibaren, Sanayi Devrimi, I. ve II. Dünya Savaşları ve Sovyet Devrimi'nin Avrupa kadın giyimi üzerindeki etkileri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Giddens, A. (1981). *Sosyoloji* (İ. Öğrertir, Çev.). İhtar Yayıncılık.
- Hamitoğulları, B. (1986). *Çağdaş İktisadi Sistemler*. Savaş Yayınları.
- Günay, D. (2002). Sanayi ve sanayi tarihi. *Mimar ve Mühendis Dergisi*, 31, 8-14.
- Hobsbawm, E. (2003). *Sanayi ve İmparatorluk* (A. Ersoy, Çev.). Dost Kitapevi Yayınları.
- İnalcık, H. (1997). *Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. Eren Yayıncılık.
- Kaya, M. (2006). Türkiye'de anti-emperyalist mücadele (1965-1971). *Journal of Historical Studies*, 4, 1-12.
- Keyder, Ç. (1982). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Toplumsal Yapılar ve Ekonomik Gelişmeler*. Belge Yayınları.
- Lajugie, J. D. (1965). *İktisadi Doktrinler* (N. Mete, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Lajugie, J.D. (1968). *Ekonomik Sistemler* (N. Önel, Çev.). Varlık Yayınları.
- Maillet, J. (1983). *İktisadi Olayların Evrimi* (E. Tokdemir, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Mason, S. F. (2001). *Bilimler Tarihi* (U. Daybelge, Çev.). T.C. Kültür Bakanlığı Dünya Edebiyatı, Başbakanlık Basımevi.
- McNeill, W. (2004). *Dünya Tarihi* (A. Şenel, Çev.). İmge Kitabevi.
- Owen, R. (1981). *The Middle East in the World Economy 1800-1914*. Methuen.
- Özcan, Ü. (1997). Kentsel tasarımın tarihsel ve felsefi temelleri. *TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını*, 2, 51-53.

- Pamuk, Ş. (2000). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*. Remzi Kitabevi.
- Quataert, D. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayi ve İşçi Sınıfı*. İletişim Yayınları.
- Selik, M. (1988). *İktisadi Doktrinler Tarihi*. Gerçek Yayınları.
- Stark, W. (1994). *İktisadi Düşünce ve Toplumsal Gelişme*. İz Yayınları.
- Üskent, S. B. (2006). *XIX. yüzyıl İngiliz romanında Endüstri Devrimi'nin yansımaları: Dickens'in Hard Times'ı, Gaskell'in Mary Barton'ı ve Disraeli'nin Sybil or The Two Nations'ı* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Wells, H. G. (1959). *Kısa Dünya Tarihi* (Z. İhsan, Çev.). Varlık Yayınları.
- Yıldırım, M. (2003). Sivil toplum ve devlet. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 226-242.
- Yılmaz, G. (2008). *Kuzey Amerika'da Sanayi Devrimi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Yücel, İ. H. (2006). *Türkiye'de Bilim Teknoloji Politikaları ve İktisadi Gelişmenin Yönü*. DPT Yayınları.

İktisat Tarihi Perspektifinden Osmanlı'da Tımar Sisteminden Sanayileşmeye Dönüşüm Süreci

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com